Dževad Jahić

Bošnjački narod i njegov jezik

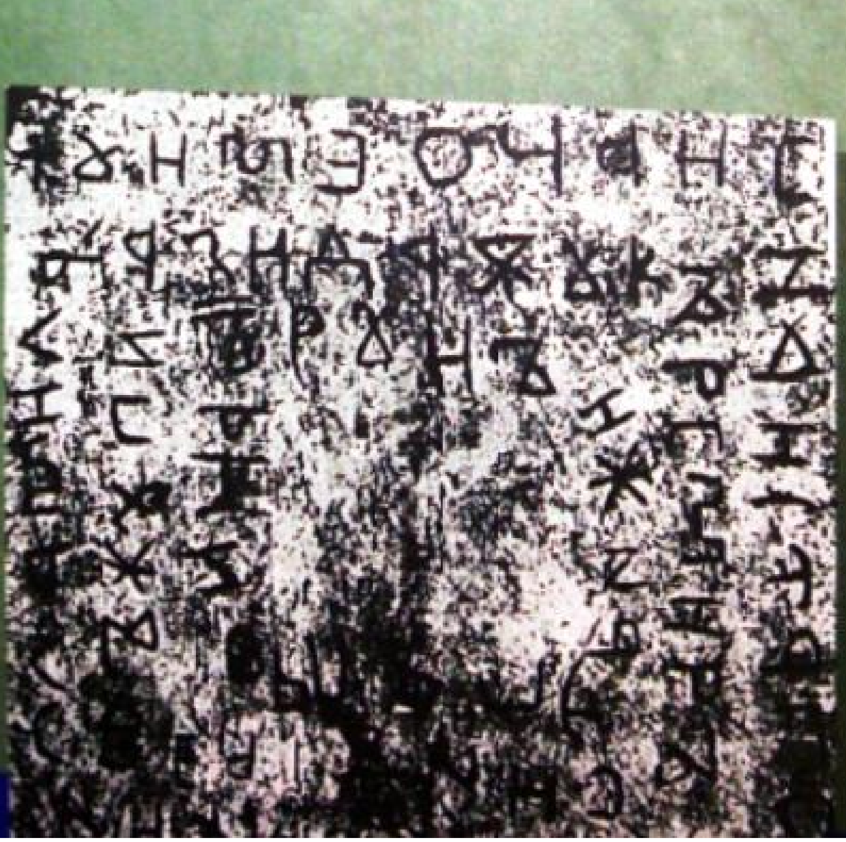

Biblioteka LINGUOS

Glavni urednik
Hadžem Hajdarević

Recenzenti
prof. dr. Ahmet Kasumović
prof. dr. Senahid Halilović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

811.163.4(497.6) '0

JAHIĆ, Dževad, 1948-
Bošnjački narod i njegov jezik / Dževad Jahić. - Sarajevo [etc] : Ljiljan [etc], 1999. -124 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Biblioteka Linguos. Trilogija o bosanskom jeziku ; knj. 1)

Podaci o autoru: str. 124. - Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-22-065-2

COBISS/BIH-ID 6805510

Naslovna strana
Benjamin Krnić

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj 03-38-2575/99 od 02.06.1999. godine knjiga *Bošnjački narod i njegov jezik* preporučuje se kao šira stručna literatura za nastavnike i učenike u osnovnim i srednjim školama.

prof. dr. Dževad Jahić

Trilogija o bosanskom jeziku

knjiga I

BOŠNJAČKI NAROD I NJEGOV JEZIK

DEICHMANSKE BIBL

Sarajevo, 1999.

PREDGOVOR

Jezik Bošnjaka od ranije je, a naročito u posljednje vrijeme, predmet rasprava, pri čemu se najčešće ispoljavaju oprječna mišljenja, nerijetko i vrlo tendenciozna manipuliranja "jezičkom pripadnošću" Bošnjaka. U općoj atmosferi robovanja predrasudama i neznanjima, te nenaučnoga pristupanja tom fenomenu, najuočljivije su dvije, među sobom do krajnosti suprotstavljene teze. Jedna se svodi na tvrdnju da Bošnjaci "nemaju svog jezika", što, zapravo, ide ruku pod ruku sa politikantskom tezom o "nepostojanju", o "izmišljenosti" te nacije. Drugo polazište je da Bošnjaci imaju svoj vlastiti *zasebni* jezik, koji se u odnosu na srpski i hrvatski jezik dosta razlikuje.

Između naučne neutemeljenosti jedne i druge teze kreću se razmatranja u ovoj knjizi, nastala kao rezultat autorovoga gotovo desetogodišnjega bavljenja jezičkom genezom Bošnjaka u sklopu slojevitog razvoja na južnoslavenskom jezičkom terenu. *Naučni* pristup odnosu jezičke tradicije i današnje bošnjačke jezičke fizionomije prema svom istojezičkom okruženju na novoštokavskim govornim osnovama, potrebniji nam je nego ikad. Jedino *objektivnim* pristupom zakonomjernostima historijskog razvoja i činjenicama savremenog stanja moguće je ovaj problem shvatiti i objasniti. Samo tako mu se može dati odgovarajuće mjesto i značaj u našoj nauci, pa i trasirati glavni pravci njegovih daljnjih istraživanja.

Nadamo se da će naš pristup ovakvoj složenoj temi izdržati kušnju naučne nepristrasnosti, a knjiga, u granicama svojih moći, biti od koristi svima onima koji se na bilo koji način zanimaju jezičkom tradicijom. Želja nam je da ona bude doprinos razumijevanju među našim sociokulturnim sredinama. To razumijevanje valjda se može postići jedino iskrenim težnjama ka *naučnim istinama*, makar do njih uvijek i ne dolazili, i makar nas u njihovim traženjima ometala mnoga naša naslijeđena neznanja, krive predodžbe i zablude. Ostvarit ćemo naš cilj ako ova knjiga, po sudu čitalaca, ostane dosljedna na putu do tih istina. Do njih nam je jedino i stalo.

Uvjereni smo u to da nas istine o nama zbližavaju, a laži i neznanja samo razdvajaju.

Autor

Porijeklo

Maternji jezik Bošnjaka je onaj zajednički jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca, razvojem predstandardnih idioma i jezičkim reformama XIX vijeka formiran na novoštokavskoj dijalekatskoj bazi. To je južnoslavenski jezik, što sa slovenskim sačinjava zapadnojužnoslavensku grupu, srodnu sa istočnojužnoslavenskom, u kojoj su makedonski i bugarski (kao i nekadanji staroslavenski). Uslijed posebnih okolnosti formiranja nekoliko naših nacija na jednojezičkoj osnovi, u dvočlanom nazivu ovog jezika samo nominacijski nije obuhvaćena bošnjačka (a ni crnogorska) nacija. U sklopu tog identiteta jezička pripadnost Bošnjaka organski je srasla sa svojim širim okruženjem, unutar kojeg nikad nije bio prekidan naslijeđeni višeetnički kontinuitet "srpskohrvatskog" jezika kao cjeline.

Humačka ploča
(s kraja X ili početka XI vijeka)

Dijalekatska baza u prošlosti

Prije raseljavanja praslavenske etničko-jezičke zajednice u njojzi dolazi do izvjesnih diferenciranja; već tada se, po svemu sudeći, začinje južnoslavenska jezička grupa, u kojoj se, potom, javljaju i značajne unutarnje razlike. Te razlike postaju izrazitije u periodu kretanja Južnih Slavena ka Balkanu, da bi se u prvim vijekovima njihovoga boravka na ovim prostorima sve više produbljivale. Do dolaska južnoslavenske jezičke grupe na Balkan već je u osnovnim konturama izražena podjela na njezin zapadni i istočni dio, pa se može govoriti o nekoj vrsti zapadnojužnoslavenskoga (kao i istočnojužnoslavenskoga) prajezika. Vjerovatno je da se u zapadnojužnoslavenskom prajeziku začinju obrisi triju govornih cjelina, iz kojih će se kasnije na zapadnijem balkanskom terenu razviti kajkavština, čakavština i štokavština. U vremenu od XII vijeka zapadnojužnoslavenska zajednica kreće se pravcem diferenciranja na zapadni i istočni dio, a negdje do sredine XV vijeka na prostoru budućeg zajed-

Natpis iz hrama boga Libera, Humac 173. god.

ničkog jezika, službeno poznatoga pod imenom "srpskohrvatski", razvija se pet osnovnih narječja: kajkavsko, čakavsko, zapadnoštokavsko, istočnoštokavsko i predtorlačko. Teren Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku većim dijelom pripada zapadnoštokavskom narječju, dok su dolina Drine i područje istočno od Neretve u sastavu istočnoštokavskog, a dolina Une i krajevi zapadno od nje čakavskog narječja. Poslije izmjene (dovršene u XV v.) na čitavom ovom prostoru prethodno razvijene diftonške vrijednosti jata, unutar dominirajuće zapadnoštokavske fizionomije bh. teren se dijeli na četiri dijalekta. To su zapadnobosanski (tip *klišća* = ikavskošćakavski), istočnobosanski (*kliješća* = ijekavskošćakavski), zapadnohumski (*klišta* = ikavskoštakavski) i istočnohumski (*kliješta* = ijekavskoštakavski). Takvo stanje zatečeno je krajem XV vijeka, kada Turci Osmanlije zauzimaju ove prostore i kada na zapadnojužnoslavenskom terenu dolazi do otpočinjanja procesa islamizacije.

Predmigraciono zapadnoštokavsko narječje (prema Daliboru Brozoviću)

Islamizacija i zapadna štokavština

Na području spomenuta četiri srednjovjekovna dijalekta, koje je zahvatalo glavninu terena kasnije formiranoga Bosanskoga pašaluka, dolazi do masovnoga prelaska stanovništva na islam. Islamizirano stanovništvo, velikim dijelom bogomilskoga porijekla, čuva kontinuitet sa naslijeđenom zapadnoštokavskom pripadnošću iz predturskoga perioda i izdiferenciranošću bh. prostora na planu: šćakavizam - sjever, štakavizam-jug i ikavizam-zapad, ijekavizam-istok. Od druge polovine XV vijeka i vremena osmanlijskih osvajanja, iz hercegovačkog štakavskog žarišta počinju zračiti dva procesa. Jedan unutarjezički, što se ogleda u novoštokavskim inovacijama, drugi vanjezički, u vidu velikih migracionih pomjeranja kojima se mehanički prenose u govornim sistemima već formirane novoštokavske iradijacije. U rezultatima trajnijega djelovanja tih procesa, kroz narednih nekoliko vijekova, južnô novoštokavsko jezgro širi se ka sjeveru i sjeverozapadu, tako da na bh. terenu počinju prevladavati novoštokavski ili novoštokavizirani govori. Formira se zapadniji ikavski novoštokavski dijalekt, sa podtipovima *klišta* (zapadna Hercegovina), *klišća* (srednja i zapadna Bosna), zatim istočnohercegovački novoštokavski tip *kliješta*, te donekle novoštokaviziran istočnobosanski dijalekt tipa *kliješća*. Unutar tih procesa odvija se i govorna evolucija autohtonog slavenskog islamiziranog etnosa. Na bh. terenu taj etnos pripada navedenim dijalekatskim tipovima, izmiješan sa ostale dvije konfesije, pravoslavnom i katoličkom, sa kojima u složenim kombinacijama i vezama sačinjava bh. dijalekatski kompleks postmigracionoga perioda. Jugoistočni krak Bosanskoga pašaluka sa svojim islamiziranim stanovništvom pripadao je zoni koju su istočnohercegovačke inovacije vrlo slabo zahvatale. Taj teren predstavlja peti (i najjugoistočniji) dijalekatski tip u čijem se sastavu formira bošnjačko stanovništvo, koje pripada zetsko-južnosandžačkom dijalektu. U granicama toga dijalekta bošnjačko stanovništvo uglavnom je u sastavu južnosandžačkoga poddijalekta, izmiješano sa pravoslavnom konfesijom isto-

Hvalov zbornik, XV vijek

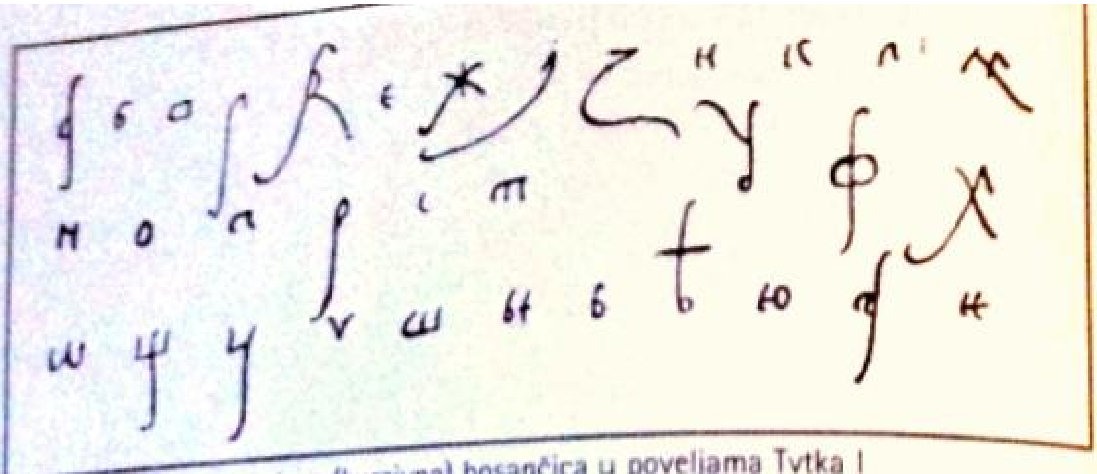

Rukopisna (kurzivna) bosančica u poveljama Tvtka I

ga južnoslavenskoga porijekla i zajedničkoga govornoga tipa. Mada je teren predmigracionoga zapadnoštokavskog narječja u toku nekoliko stoljeća turske vladavine bio išaran migracijama, bošnjačko stanovništvo je u demografskom smislu ostajalo relativno stabilno, manje pokretljivo od drugih konfesija i većim dijelom vezano (ne računajući česte i duge boravke bošnjačkih ratnika u sultanovoj vojsci) za svoju slavensku baštinu predturskoga perioda. Položaj muslimana slavenskoga porijekla u Turskom carstvu, njihov način života određen pripadnošću islamu i orijentalnoj kulturi i prilična zatvorenost u odnosu na susjedne, dijalekatski istovrsne konfesije, uvjetuju da baš taj sloj u svojim jezičkim sistemima u znatnijoj mjeri zadrži starije govorne crte. U tim crtama razaznaje se kontinuitet sa srednjovjekovnom zapadnom štokavštinom, pa i sa drugim susjednim narječjima iz toga perioda. To, ipak, ne znači da bošnjački govori kao cjelina ne ulaze u novoštokavski evolutivni tok; većim dijelom tom toku ni oni nisu mogli odoljeti. Samo na pojedinim terenima još čuvaju poneke osobine zapadnijih, arhaičnijih svojstava, iako ti tereni ne moraju biti i geografski zapadniji. Tako npr. istočnobosanski ijekavskošćakavski govori Bošnjaka u cjelini su znatno arhaičniji, dakle "zapadniji" od zapadnobosanskih ijekavskošćakavskih bošnjačkih govora, koji su po svojim osobinama "istočniji". Sve to svjedoči o mehaničkome miješanju dijalekata tokom migracija i o nešto usporenijem razvoju velikoga dijela bošnjačkih govora u odnosu na aktivno hercegovačko inovaciono žarište. To žarište dobrim dijelom zahvata i bošnjačke govore, a najjužniji krak tih govora i sam će se naći gotovo u središtu novoštokavskih impulsa. Ti impulsi će u toku čitavoga turskoga perioda trajno zračiti ka sjevernijim i zapadnijim bošnjačkim, a i drugim govorima štokavskog narječja.

Pet dijalekata bosanskog jezika

Današnji govori Bošnjaka ni na jednom dijelu središnjeg štokavskoga terena nisu izdvojeni i ne predstavljaju zasebnu, kompaktnu cjelinu. Oni su svuda izmiješani sa pripadnicima istih dijalekata i govornih tipova ostalih triju nacija sh. jezika i štokavskog narječja, pa tek zajedno sa njima na pojedinim terenima čine prostorno kompaktnu govornu sliku. Bošnjaci su pripadnici pet dijalekata unutar štokavskog narječja.

Sandžački Bošnjaci na širem prostoru između Bijeloga Polja i Novoga Pazara, pa i oni nešto dublje uzvodno dolinom Lima, pripadaju zetsko-južnosandžačkom dijalektu, odnosno njegovom južnosandžačkom poddijalektu. Taj poddijalekt zahvata sjeveroistočne dijelove Crne Gore i susjedne krajnje jugozapadne terene Srbije, tj. Sandžak, i to pretežno njegov južni dio. To su arhaični govori koje je susjedni jugozapadniji novoštokavski razvoj slabo doticao. Njime se služe ne samo (južno) sandžački Bošnjaci već i Crnogorci i Srbi u tim krajevima. Na tom dijelu pruža se pojas kombiniranog ijekavsko-ekavskoga govora (tipa *mlijeko*; *vetar*), kojem pripadaju i sandžački Bošnjaci, a odlikuju ga, uglavnom, neprenesena, staroštokavska akcentuacija i neki stariji oblici deklinacije. Mada su ovi govori tokom migracija vjerovatno pomjereni nešto prema sjeveroistoku, po svemu sudeći da je miješani refleks ovdje nastao u srednjem vijeku kao organska tvorevina na prijelazu između prvobitne ijekavske i ekavske zone. To ukazuje i na starinački bošnjački govorni elemenat, koji na krajnjem jugoistočnom dijelu nekadanjega Bosanskoga pašaluka čuva kontinuitet sa štokavskim diferencirajućim crtama iz predturskoga perioda. Jugoistočniji sandžački bošnjački govori imaju i neke inovacije, vjerovatno razvijene pod uticajem albanskog jezika i njegovih kosovskih govora.

Bošnjački govori zapadnog Sandžaka, uzvodno dolinom Lima, od Brodareva preko Prijepolja ka Priboju i Bosni, kao i oni u pljevaljskom kraju, pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu. Oni su se našli u domašajima istočnohercegovačkih govornih izmjena; dosljedno su razvili četveročlanu novoštokavsku akcentuaciju i noviju deklinaciju, kao i druge osobine progresivnih ijekavskoštakavskih govora. Zapadnosandžački gov-

Natpis na stećku iz Boljuna (istočna Hercegovina)

ori Bošnjaka čine dijalekatsku cjelinu sa Srbima i Crnogorcima u tim krajevima. Oni se ka zapadu vezuju sa Bošnjacima i Srbima u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, koji su, također, nosioci istočnohercegovačkoga dijalekta. Teren istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne sa susjednim sandžačkim krajevima predstavlja područje na kojem su se starinački bošnjački govori našli u samom centru istočnohercegovačkih novoštokavskih promjena. Ovi najjugoistočniji bh. govori Bošnjaka čine važno migraciono izvorište pa su, u odnosu na čitav bošnjački govorni kompleks, najaktivniji prenosioci novoštokavskih osobina po bh. terenu i njegovim govorima, ne samo bošnjačkim. Na taj način Bošnjaci jednim svojim dijelom aktivno učestvuju u formiranju i razvoju dijalekta koji je poslužio kao temelj zajedničkoga književnog jezika.

U većem dijelu istočne Bosne, između rijeka Bosne i Drine, te Fojnice i Usore, pruža se ijekavskošćakavski dijalekt. Njime govore Bošnjaci u tim krajevima, zajedno sa Hrvatima, dok su tamošnji Srbi uglavnom nosioci istočnohercegovačkoga dijalekta. Ijekavskošćakavski dijalekt zauzima posebno mjesto u središnjem štokavskom kompleksu. On poznaje dosta arhaičnih bosanskih crta (ostaci starije akcentuacije i deklinacije, šćakavizam i sl.). To su ijekavski govori, sa prisustvom nekih ekavizama, govori koji razvijaju neke vlastite inovacije. Iako ovaj dijalekt nema strukturno značajnijih osobina koje bi ga odvajale od novoštokavskih govora, kao cjelina on, ipak, nije novoštokavski, ma koliko mu se današnja struktura razvijala u novoštokavskom smjeru. Kad se radi o Bošnjacima sa bh. terena, ovaj njihov dijalekt sačuvao je najviše starijih, zapadnijih crta. On predstavlja najtipičniji ostatak nekadanje mnogo raširenije zapadnoštokavske fizionomije. Zapadnoštokavske odlike u formi njihovih ostataka donekle je uspjelo očuvati baš bošnjačko stanovništvo u istočnoj Bosni; ono je u ovim krajevima uglavnom ostajalo na svojim ranijim staništima iz predturskoga perioda, bez većih migracionih pomjeranja. Na taj način do naših dana provukli su se ostaci bosanske zapadne štokavštine, koje najviše čuvaju Bošnjaci u istočnoj Bosni.

Bošnjaci u zapadnoj Hercegovini te srednjoj i zapadnoj Bosni nalaze se u sastavu mlađeg ikavskoga dijalekta, skupa sa govorima Hrvata u tim krajevima, dok su Srbi u zapadnoj Bosni ijekavci i novoštokavci. Bošnjaci

unutar zapadnohercegovačkog ikavskoga poddijalekta, na području Ljubuškog, Čapljine i Mostara, pored ikavizma imaju i štakavizam, koji ih odvaja od sjevernijeg šćakavskog refleksa u srednjoj i zapadnoj Bosni. Sa hercegovačkim ijekavskim govorima Bošnjaka vezuju ih četveroakcentski novoštokavski sistem i novije forme deklinacije, sa izjednačenošću dativa, instrumentala i lokativa plurala.

Govori Bošnjaka srednje i zapadne Bosne pripadaju ikavskošćakavskom poddijalektu mlađeg ikavskoga dijalekta, zajedno sa istovrsnim hrvatskim ikavskošćakavskim govorima. Taj poddijalekt odlikuje nešto usporena novoštokavska razvojna linija. Ovdje se razlikuju centralnobosanski i zapadnobosanski govorni tip. Ovaj prvi zahvata prostor u međuriječju Bosne i Vrbasa. Pored ikavizma i šćakavizma, on ima akcentuaciju sa snažnim novoštokavskim tendencijama i slabim ostacima neprenesenih silaznih akcenata, a i tragove starije deklinacije. Zapadnobosanski govorni tip javlja se na terenu zapadno od Bosanske Kostajnice i Bosanskoga Petrovca u granicama Bosne i Hercegovine. On je ikavski šćakavski, uglavnom novije akcentuacije i deklinacije i sa slabijim ostacima starijih evolutivnih formi.

Iseljenički govori u Turskoj

Van prostora osnovnih pet dijalekata, kojima unutar štokavskog narječja pripadaju, Bošnjaci će se naći razasuti i po drugim dijalekatskim zonama i ivičnim područjima u manjini i u govornom okruženju za njih netipičnom. Posebno mjesto ovdje pripada iseljeničkim govorima, slavenskomuslimanskim jezičkim oazama u Turskoj, formiranim krajem XIX i u toku XX vijeka. Te oaze nalaze se u evropskom i azijskom dijelu Turske i dijalekatski su heterogene; ovo iseljeničko stanovništvo vodi porijeklo iz različitih krajeva Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore, Kosova. Današnji govori tih iseljenika u Turskoj (koji svoj maternji jezik zovu *bosanskim* ili *bošnjačkim*) u neslavenskom jezičkom okruženju čuvaju brojne konzervirane govorne crte (npr. stariju akcentuaciju, ikavicu, naročito turcizme). Te osobine sačuvane su u okolnostima različite dijalekatske pripadnosti ovih iseljenika, ali i u uslovima specifičnog međudijalekatskoga prožimanja koje se među Bošnjacima odvija zbog njihove upućenosti jednih na druge u dominirajućem turskom jezičkom i dijalekatskom okruženju. U govorima Bošnjaka dolazi i do veoma zanimljivih pojava začetih i razvijanih u uvjetima bilingvizma, pod uticajem turskog jezika, što je dragocjeno za sociolingvistička posmatranja, naročito iz aspekta teorije jezikâ u kontaktu. Takva ispitivanja ovih iseljeničkih govora još nisu obavl-

jena; ona bi bila značajna kako za proširivanje znanja o jezičkoj tradiciji Bošnjaka tako i za dijalektologiju i sociolingvistiku.

Govori sa miješanim refleksom jata

Bošnjačke govore odlikuje i jedna prostorno fragmentarna strukturna specifičnost. To je pojava kombiniranih, miješanih refleksa jata uvjetovanih kvantitetom sloga. Na nekoliko periferijskih zona dijalekatskih tipova kojima Bošnjaci pripadaju javljaju se miješani refleksi jata, koje, inače, ne nalazimo u pripadnika drugih konfesija. Ovim govorima to daje posebno mjesto u dijalekatskom mozaiku bosanskog jezika. Tu je, najprije, ekavsko-jekavski govor Tešnja i Maglaja (tip: *mleko; vjetar*), smješten na periferijskom zapadnom kraku istočnobosanskog ijekavskošćakavskoga dijalekata, a isti refleks sačuvan je i na još ponekim uskim oaznim područjima toga dijalekta (Kladanj, možda Srebrenica i stari sarajevski govor). Takav refleks javlja se i u inače vrlo osobenom govoru Bošnjaka iz Mrkovića kod Bara, na krajnjoj periferijskoj zoni zetsko-južnosandžačkoga dijalekta, u njegovom južnozetskom pojasu. Neki bošnjački govori u dolini Bosne (Žepče) i Neretve (Jablanica) imaju ijekavsko-ikavski miješani refleks (tip: *mliko; vjetar*), dok se kod podgoričkih i gusinjskih Bošnjaka javlja ikavsko-jekavska zamjena (tip: *mliko; vjetar*). I bošnjački sandžački govori bjelopoljsko-novopazarske zone imaju kombiniranu ijekavsko-ekavsku zamjenu jata (*mlijeko; vetar*), s tim što za nju znađu i srodni crnogorski i srpski govori toga područja. Ovake originalne zamjene jata karakteristične su prije svega za govore Bošnjaka na štokavskom terenu. Najvjerovatnije je da su se ti refleksi formirali na prvobitnim graničnim područjima između različitih zamjena jata i da se do danas kod starinačkoga bošnjačkog stanovništva očuvao kontinuitet sa stanjem uoči turskih osvajanja naših krajeva. Nije, međutim, isključeno da se u nekim slučajevima ovakvih govornih oaza radi o kombiniranom refleksu, u vrijeme zamjene jata drugdje organski stvorenom i naknadno prenesenom na područja naseljena bošnjačkim stanovništvom. To se moglo dogoditi i kod bošnjačkoga povratničkog stanovništva iz prekosavskih, dalmatinskih ili prekodrinskih zapadnosrbijanskih krajeva.

Tipične crte bošnjačkih dijalekata

Govore Bošnjaka, neovisno od toga kojem dijalektu pripadaju, kao cjelinu karakterizira nekoliko tipičnih crta. Za neke od njih može se reći da su općebošnjačke. To su, prije svega, vrlo raširena upotreba turcizama (orijentalizama) i dosljednost u izgovoru konsonanta *h* tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. Najveći broj turcizama odnosi se na vjerski život i vjerske običaje Bošnjaka, zatim na pravne pojmove, administraciju, državno uređenje, vojsku, oružje i vojnu opremu, potom na različite zanate, alate, sprave i sl., a to su sve leksemi iz imeničkog inventara. Veliki broj glagola, pridjeva i drugih vrsta riječi orijentalnoga porijekla odnosi se na najrazličitije oblasti narodne materijalne i duhovne kulture. Što se tiče konsonanta *h*, on se javlja u riječima slavenskog i neslavenskoga porijekla, u sistemu podržan znatnim brojem leksema orijentalnoga porijekla sa tim velarom. Izgovara se uglavnom u svim pozicijama u riječi, mada u tom smislu i kod Bošnjaka postoje neke artikulacione razlike. Ove dvije osobine zahvataju sve bošnjačke govore. Na znatno užem prostoru javljaju se i druge neke odlike koje povezuju bošnjačke govore nejednakih dijalekatskih tipova. To su svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan (izgovor *ćetiri*, *đamija*), sonantna geminacija tipa *glánna*, *zȁn'n'ī*, *ollèti* i još neke sitnije pojave. Izgovor jednog afrikatskoga para karakterističan je prije svega za srednju Bosnu, za govore Bošnjaka na liniji Zenica - Travnik--Gornji Vakuf-Sarajevo, a javlja se i u dijelovima istočne Bosne i Sandžaka, centralne i zapadne Hercegovine, pa i u međuriječju Une i Vrbasa. Sonantna geminacija svedena je još na uži teren bošnjačkih govora; tipična je za ijekavskoštakavske istočnobosanske govore Bošnjaka istočno od Sarajeva prema Drini, a pruža se i u dolini gornjega toka Bosne. Ove četiri najtipičnije bošnjačke govorne odlike obično se tumače rezultatom međujezičkih kontakata; smatra se da su, u formi inovacija, ili ko-nzerviranih naslijeđenih osobina, nastale pod uticajem turskog i arapskog jezika. Nesumnjivo je da bogat orijentalni leksički sloj u govorima Bošnjaka (i ne samo njih) valja povezivati sa faktorom međujezičkih kontakata, sa uticajem orijentalnih jezika i uopće orijentalne kulture. Izgovor konsonanta *h* i njegovo čuvanje mogli su biti uvjetovani ovakvim uticajem, naročito djelovanjem arapskog jezika posredstvom Kur'ana. U nauci, pak, u vezi sa faktorima koji su mogli uticati na očuvanje konsonanta *h* , ne postoji jedinstveno mišljenje, a tumačenja su još manje ujednačena kad se radi o afrikatskim parovima i o geminaciji. Neosporno je, međutim, da te pojave bošnjačkim govorima daju posebno obilježje u štokavskom kompleksu. Prve dvije (turcizmi i konsonant *h*) formirane su u posebnim okolnostima balkanskoslavenskog odnosa prema orijentalnoj kulturi i islamu. To su

dvije najvažnije osobine koje obuhvataju sve bošnjačke govore, čineći ih prepoznatljivim u širem nebošnjačkom dijalekatskom okruženju. Dosljedno izgovaranje konsonanta *h* u govorima bošnjačkih čaršija svojevremeno je i Vuka Karadžića upućivalo na to da taj velar prihvati u književni jezik kao njegovu sistemsku osobinu. Leksičko-semantičko bogatstvo turcizama, posebno naglašeno u govorima Bošnjaka, bosanskom jeziku daje i originalno obilježje među slavenskim jezicima.

Jezik bošnjačke narodne književnosti

Kontinuitet književnog stvaralaštva Bošnjaka na maternjem jeziku čuvaju vrlo bogata narodna lirika i epika, pa i drugi vidovi usmene literarne tradicije. Bošnjačka narodna poezija nastaje i razvija se kao dio šireg epsko-lirskog novoštokavskoga prostora na kojem se vremenom uspostavlja neka vrsta poetskog interdijalekta, u nauci definiranoga kao novoštokavska folklorna koine. Ta koine igra značajnu ulogu u početnoj fazi stvaranja bosanskoga književnog jezika, a vidan je (mada još nedovoljno istražen), udio jezika bošnjačke narodne poezije u tim procesima. Ova poezija svjedoči o vezanosti Bošnjaka za rodno tle i jezik, bez obzira na snažne veze sa orijentalnom književnom komponentom. Ona pokazuje i visoke umjetničke domete narodnoga jezika iz njegove predstandardne faze i njegovu aktivnu ulogu u očuvanju kulturnog identiteta. U tom smislu posebno mjesto zauzimaju (i jezički veoma uspjele) umjetničke tvorevine kakve su čuvene balade *Hasanaginica* i *Smrt Omera i Merime*, zatim sevdalinke, pa epika krajiških Bošnjaka, sandžački junački ep *Ženidba Smailagić Meha* itd. Mada i sama pripada novoštokavskoj narodnostvaralačkoj matici, ova poezija na svojevrstan način odslikava miješanje različitih dijalekatskih tipova kojima Bošnjaci pripadaju i postupno govorno stabiliziranje u novoštokavskom duhu. Tu je uočljivo prožimanje dviju fizionomija; jedne - zapadnije, arhaičnije govorne slike, i druge - južnije, jezički progresivnije. Kao najznačajnija dijalekatska crta u tom smislu javlja se odnos između ikavizama i ijekavizama, koji je npr. karakterističan za ikavsko-ijekavsku evoluciju različitih varijanata *Hasanaginice*. Tu su zanimljive i druge diferencijalne odlike, kakve su npr. neizvršena i izvršena nova i jekavska jotovanja, šćakavizam i štakavizam, nerazlikovanje i razlikovanje afrikatskih

parova i sl. Jezik sevdalinke, mada i sam blizak novoštokavštini u odnosu na svoju dijalekatsku osnovicu, otkriva postojanje triju jezičkih tipova ove bošnjačke lirske pjesme. To su zapadni (ili zapadnobosanski), središnji (ili srednjobosanski, u govornom smislu istočnobosanski) i jugoistočni tip (ili hercegovački). I jezik najpoznatijih zbirki narodne epske poezije ukazuje na miješanje različitih dijalekatskih svojstava, a u većem broju osobina postoji podudarnost sa novoštokavskom normom Vuka Karadžića. Ova narodna poezija svojom jezičkom građom pokazuje kojim su se pravcima razvijale predstandardne forme u bošnjačkom kulturnom krugu (i šire) i kako se vršio proces novoštokavske standardizacijske stabilizacije. Detaljnim istraživanjima jezika bošnjačke narodne poezije moći će se preciznije utvrditi njegov udio u matičnim književnojezičkim tokovima i uticaji koje je imao na pravce bosanske standardizacije.

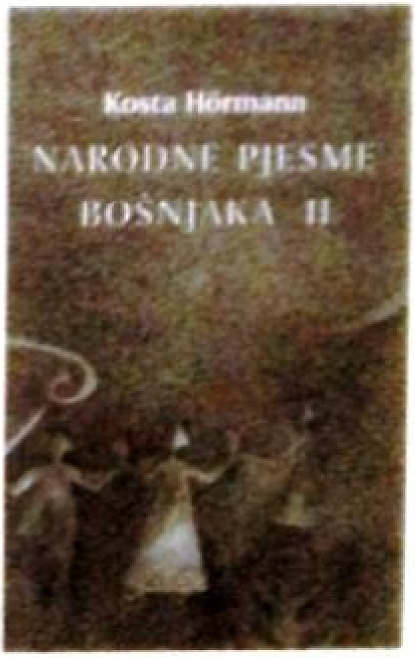

Bosančica

U bošnjačkoj pisanoj književnoj i jezičkoj tradiciji četverovjekovnog razdoblja osmanlijske vladavine uočljiva su tri razvojna toka. Prvi je pisana aktivnost na narodnom jeziku i bosančici, drugi je stvaralaštvo na turskom, perzijskom i arapskom jeziku, treći je alhamijado-literatura, književna tvorevina na narodnom jeziku i arapskom pismu. Bosanska kurzivna ćirilica ili bosančica upotrebljava se kao svjetovno pismo i igra najvažniju ulogu u očuvanju kontinuiteta slavenske pisane riječi među bošnjačkim stanovništvom. Ovo pismo njeguje se na dvorovima sandžakbega, a igra ulogu i u diplomatskim kontaktima sa evropskim zemljama. Bosanski

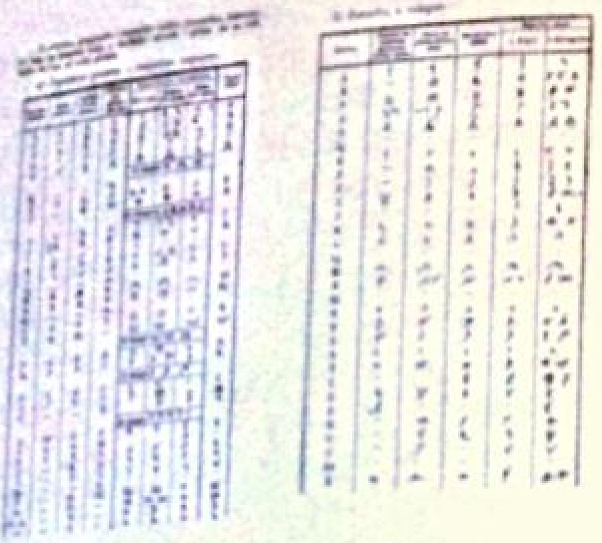

Ustavna i brzopisna bosančica

begovi dugo vremena su se u prijepiskama sa Dubrovačkom republikom i drugim susjednim zemljama služili bosančicom, koja se nazivala i *begovo pismo*, ili *begovica*, a raširena joj je bila upotreba i u privatnoj prijepisci. Čak su i neki tekstovi na turskom jeziku pisani tim pismom, što govori o dubokim korijenima ćiriličke tradicije u Bosni i kod Bošnjaka. Korpus pisama krajiških Bošnjaka iz XVI-XVIII v. relevantan je za dalja istraživanja predstandardnih formi. Ta pisma pisana su narodnim jezikom, sa prevladavanjem ikavizama i prisustvom nekih zapadnijih šćakavskih bosanskih odlika, dok su ona iz Hercegovine ijekavska, sa dominirajućim novoštokavskim crtama. Sve njih, bez obzira na teren sa kojega potiču, karakterizira upotreba turcizama značenjski pristupačnih i onima van bošnjačke sredine kojima su upućivana. Taj vid neke vrste epistolarne

Pismo Mustaj-bega Ličkog Petru Smiljaniću iz 1648. god., pisano kurzivnom bosančicom krajišničkoga tipa (zapadnostarsanskog)

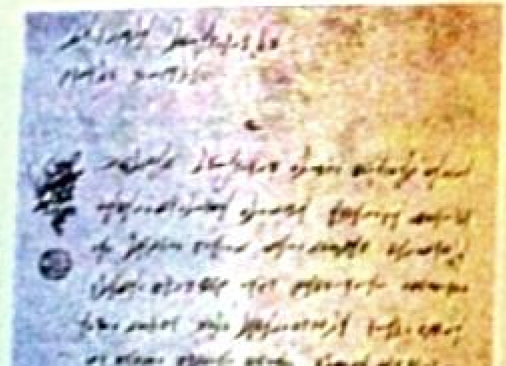

Pismo Zulfikar-kapetana Rizvanbegovića iz 1757. god.

književnosti čuva vezu sa srednjovjekovnom pismenošću i stvaralaštvom na narodnom jeziku iz predturskoga perioda, pri čemu se bosančica u bošnjačkom vladajućem sloju doživljava kao vlastito grafijsko naslijeđe i potvrda slavenskoga starinačkoga kontinuiteta u Bosni. Taj jezičkostvaralački tok ide uporedo i sa predstandardnim idiomom u narodnoj poeziji, osobito njezinoj epskoj komponenti, ne samo bošnjačkoj, pri čemu su uočljivi uticaji koje na njega vrši novoštokavska folklorna koine.

Stvaralaštvo Bošnjaka na orijentalnim jezicima

Uključivanjem u islamski kulturno-civilizacijski krug, Bošnjaci počinju ispisivati svoja djela na orijentalnim jezicima: turskom, perzijskom i arapskom. Ta aktivnost (ne samo poetska već i iz drugih oblasti, čak i iz leksikologije i gramatike) značila je izvjestan zastoj stvaralačke razvojne linije na maternjem jeziku. U vremenu od XV do XIX v. javlja se veliki broj (pa i vrlo znamenitih) ljudi s našega tla koji svojim djelom obogaćuju cjelokupno orijentalno književno naslijeđe. Mada je ova književnost pisana na jezicima stranim porijeklu i duhovnom biću njezinih stvaralaca, ona je ostavila duboke tragove u književnojezičkoj evoluciji Bošnjaka. Odnos prema ovakvoj jezičkoj tradiciji jedan je od ključnih elemenata za razumijevanje specifičnosti kulturnog naslijeđa i identiteta Bošnjaka u sklopu njihove slavenske etničko-jezičke autohtonosti.

Za cijelo vrijeme turske vladavine u Bosni, turski jezik je bio jezik administracije, pa i škole, arapskim se služilo u vjerskom životu, dok je perzijski, kao klasični jezik orijentalne poezije, bio obavezan predmet u medresama, a po tekijama su ga širili derviši mevlevijskog reda. Na turskom, perzijskom i arapskom jeziku bošnjački autori pisali su umjetnička i naučna djela i to stvaralaštvo predstavljalo je osoben izraz balkanskog slavensko-orijentalnog spoja. Od nekoliko stotina bosanskih pisaca na orijentalnim jezicima, najviše ih je pisalo na turskom, koji je, kao jezik administracije, našem čovjeku ipak bio najbliži, makar se njime u Bosni masovnije nikad nije govorilo. Sve vrijeme postojanja ovoga književnog rada ostajala je nepremošćena jezička barijera koja nije dopuštala da to stvaralaštvo sraste sa tlom i ugradi se u glavne evolutivne pravce slavenske bošnjačke jezičke pripadnosti. Ipak, ni ovakva književnojezička aktivnost nije ostala sasvim van dometa tih glavnih pravaca, tako da se unutar nje javljaju vrlo interesantne pojave probijanja narodnog jezičkog poetskoga duha i izraza. Takav slučaj je npr. u poeziji Derviš-paše Bajezidagića (oko 1566.-1603.), Muhameda Nerkesije Sarajlije (oko 1584.-1635.), Sulejmana Mezakije (umro 1676./77.), Arifa Rizvanbegovića Stočevića (1839.-1903.),

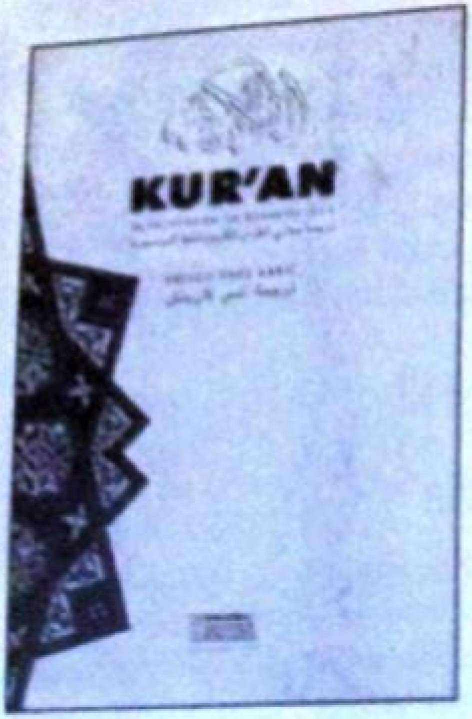

Kur'an Mehmed-paše Sokolovića

Habibe Rizvanbegović (1845.-1890.). Pjesnik Sabit Užičanin (1650.-1712.) npr. u svoje stihove unosi naše narodne aforizme i elemente narodne poezije, dok Hadži Jusuf Livnjak (XVI-XVII v.) uz svoj putopis sa hadžiluka u Meku, napisan na turskom jeziku, ima kalendar u kojem mjesece obilježava našim narodnim nazivima. *Ljetopis* Mula-Mustafe Bašeskije pokazuje jezičke osobenosti; pisan je turskim jezikom kakvim su se učeni ljudi tog vremena (XVIII v.) u Bosni služili, a u koji su na autentičan način ugrađeni slavenski jezički elementi, pa i čitave rečenice iz narodnoga govora. To pokazuje da se u tadašnjim bosanskim prilikama pisalo na turskom, ali se pri tom, u stvari, "mislilo svojim jezikom", koji se cijenio i isticao kao maternji. Udio slavenskih jezičkih osobina u stvaralaštvu Bošnjaka na orijentalnim jezicima nije dovoljno istražen, ali je neosporno postojao. Odražavao je čuvanje svijesti o tome da Bošnjaci, pored svog aktivnog sudjelovanja u orijentalnoislamskom jezičkostvaralačkom prostoru, nedvojbeno pripadaju svojoj naslijeđenoj južnoslavenskoj etničko-jezičkoj matici. Značajno je i to da je cjelokupnu pisanu aktivnost na orijentalnim jezicima, pored vrlo raširene bošnjačke epigrafike, od druge polovice

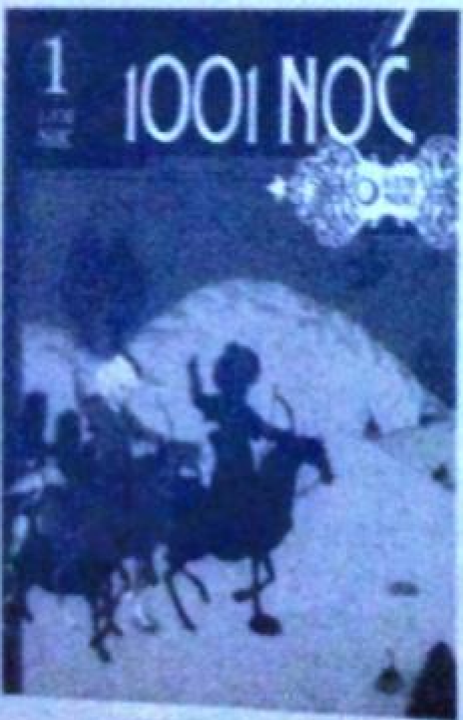

XV vijeka do sredine XX pratila i intenzivna prepisivačka djelatnost, čiji rezultati se ogledaju u veoma bogatom fondu tako nastalih arabičkih rukopisa. Značajan je i prevodilački rad sa tih jezika, posebno prijevodi Kur'ana, među kojima su najpoznatiji Ljubibratićev iz 1895. (prvi prijevod Kur'ana kod nas), Čaušević-Pandžićev iz 1937, potom prijevodi Besima Korkuta iz 1977. i Enesa Karića iz 1994. Mnogo su prevođene i priče iz *Hiljadu i jedne noći* i druga orijentalna literatura, da bi tek 1999. godine *Hiljadu i jedna noć* doživjela svoje prvo izdanje na bosanskom jeziku izravno s arapskog originala, u prijevodu profesora Esada Durakovića.

Prvi bošnjački gramatičari i leksikografi

U sklopu književnog stvaranja na orijentalnim jezicima javljaju se i radovi bošnjačkih gramatičara, leksikografa, sintaksičara, i to iz problematike orijentalnih jezika. Bilo je, međutim, leksikografa i gramatičara koji su pokazivali zainteresiranost za svoj *bosanski jezik*, najčešće u njegovom odnosu prema nekom od orijentalnih jezika. Veoma rano javlja se leksikografski rad kontrastivno usmjeren, obično prema turskom jeziku. Najznačajnije mjesto tu pripada rječniku *Potur-Šahidija (Makbuli-arif)*, prvom tursko-bosanskom rječniku iz 1631., čiji je autor Muhamed Hevaija Uskufija. To je jedan od najstarijih (rukopisnih) rječnika bosanskog jezika, što je sámo po sebi veoma značajno i upućuje na tradiciju vezanosti Bošnjaka za svoj vlastiti jezik, tradiciju koja se npr. već početkom XVII vijeka ogleda u leksikografskom radu. U ovom rječniku, pisanom u stihovima i na turskom jeziku, sačuvana je i najstarija poznata građa o maternjem jeziku iz pera bošnjačkog autora. Rječnik odlikuju ne samo interesantne leksičke pojedinosti iz bosanskog jezika već i druge karakteristične crte, među kojima se izdvaja gotovo dosljedan ikavizam, kao širi bošnjački pisani manir tog vremena. Osim ovog rječnika, sačuvani su i neki rukopisni fragmenti započetih rječnika ili

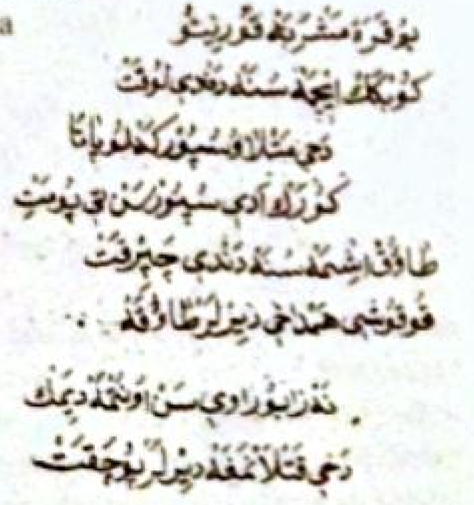

Potur-Šahidija, tursko-bosanski rječnik Muhameda Hevaije Uskufije (jedna stranica) iz 1631. god.

neuspjelih pokušaja njihove izrade. Pored leksikografskog, značajan je i rad na gramatikama, mada se on (koliko je dosad poznato) javlja mnogo kasnije. *Bosansko-turski učitelj* je prva dvojezička, tursko-bosanska i bosansko-turska gramatika, koju je napisao Ibrahim Berbić i objavio u Istanbulu 1893. godine. Ona je bila namijenjena našim ljudima za učenje turskog i Turcima koji su učili naš jezik. Berbić u njoj uspostavlja svojevrstan odnos između tradicionalne arapske i bosanske gramatičke terminologije, nudeći i neka vrlo interesantna i originalna rješenja. On preuzima arapske gramatičke termine, samo djelimično ih prilagođavajući turskom i bosanskom jeziku, zatim ih prihvata od savremenika ili iz postojeće gramatičke tradicije sa čitavoga bh. područja, a pribjegava i terminologizaciji općeupotrebne leksike i kalkiranju prema arapskome. Berbićeva gramatika je primjer autentičnog odnosa bošnjačke lingvističke tradicije prema široj slavenskoj tradiciji, s jedne, i orijentalističkoj, s druge strane. Ona potvrđuje da ni u gramatičkom radu Bošnjaka nije prekidana svijest o maternjoj jezičkoj pripadnosti i da taj rad odražava težnju za aktivnim učešćem i u rješavanju nekih strogo lingvističkih, naučnoterminoloških pitanja južnoslavenskih jezika.

Arapsko pismo i alhamijado-literatura

Arapsko pismo vremenom se veoma raširilo među bošnjačkim stanovništvom, jer se ono učilo i u mektebima. Od polovice XVII do kraja XIX vijeka njeguje se poseban vid književnog stvaralaštva na narodnom jeziku arapskim pismom, tzv. alhamijado-literatura. To stvaralaštvo odraz je duboke ukorijenjenosti arebice kao bošnjačkoga pisma, ali i težnje da se pomoću nje održava veza sa narodnim jezikom, jer su orijentalni jezici bili dostupni samo uskom krugu obrazovanih ljudi. Stvaraoci ove literature pokazuju veoma prisan kontakt sa maternjim jezikom, koji najčešće nazivaju *bosanskim*; ne samo što na njemu stvaraju svoja djela već o njemu nerijetko govore sa poštovanjem, čak ga i idealizirajući. Mada je njihov jezik uobličen u orijentalnom, neslavenskom grafijskom ruhu, iz njega izbijaju brojne crte dijalekatskog iskaza, posebno u duhu narodne poezije. Iako opterećen prevelikim brojem raznovrsnih, pa i vještački forsiranih, knjiških turcizama, jezik ove literature snažno je prožet dijalekatskim variranjem uvjetovanim širom bh. bazom; u njemu je izražena težnja autorâ ka maternjoj jezičkoj identifikaciji. Novoštokavska folklorna koine izvršila je snažan uticaj na alhamijado-književnojezički izraz, što se naročito odnosi na Umihanu Čuvidinu (XIX v.) i Fejzu Softu (XVIII-XIX v.), kod kojeg npr. ima veoma malo turcizama. Abdurrahman Sirrija i M. M. Mestvica, iz XIX vijeka, u svom izrazu, pak, imaju naglašene osobine istočnobosanskog (ijekavskošćakavskoga) dijalekta. Arebicom se prvi put bilježe i bošnjačke

narodne pjesme, što čine poznati bošnjački ljetopisi Mula-Mustafe Bašeskije (XVIII v.) i Mustafe Firakije (XIX v.). Naročito je zanimljiv Firakijin izraz; neke šaljive narodne pjesme bilježe se posebnom mješavinom narodnog i turskog jezika, vještačkim jezikom koji je kod pismenih Bošnjaka mogao igrati sličnu ulogu kakvu je kod Srba imao slavenoserbski. Alhamijado-književnojezički izraz, mada sa veoma jakom tradicijom u Bosni i Hercegovini, svoje štampane forme dobit će tek u postvukovskom vremenu, kad su tadašnji standardnojezički procesi na području bosanskog jezika bili privedeni kraju. U drugoj polovici XIX vijeka on stiče neke odlike koje ga čine donekle stabiliziranim (pismo, djelimično formirana ortografija), mada njegova dijalekatska baza ni tada nije bila čvrsta; u osnovi mu je bila štakavska i šćakavska ijekavska struktura, uz snažno prisustvo ikavice, također štakavske i šćakavske. Kao jedan od predstandardnih pravaca razvoja bosanskog jezika snažno vezan sa novoštokavskom folklornom koine, alhamijado-književnojezički izraz za Bošnjake je bio od velikog značaja, naročito pri njihovom uključivanju u šire standardnojezičke procese s kraja XIX i početka XX vijeka.

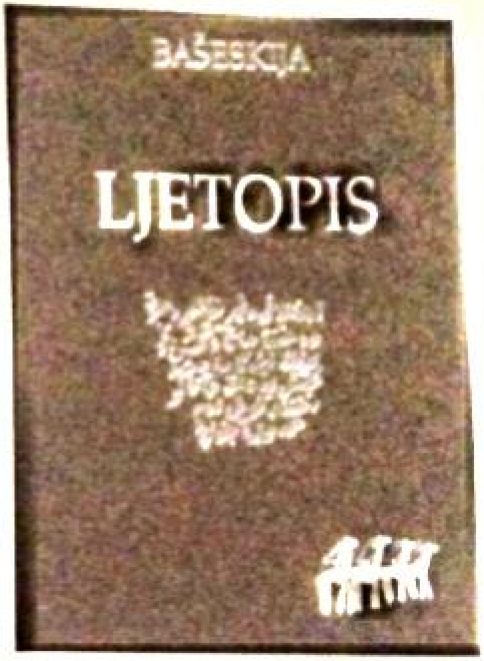

Pravopisne reforme arebice

U vezi sa ovom vrstom pisane aktivnosti je i tradicija arebice kao općeprihvaćenoga pisma prilagođavanoga zahtjevima maternjeg jezika. Pokušaji da se riješi grafijski problem arebice, da se ona što funkcionalnije prilagodi glasovnim osobinama bosanskog jezika, rezultirali su njezinim radikalnijim pravopisnim reformama. U XVI i početkom XVII vijeka njezinu upotrebu ne prati nikakva ortografska norma već se uglavnom koristi turska verzija arapskoga pisma. Period XVII-XIX vijek vrijeme je vrlo široke upotrebe ovoga pisma, sa djelimičnim ortografskim inovacijama, ali bez originalnih rješenja i utvrđenih pravopisnih pravila i sa neriješenim načinom obilježavanja glasova kojih nema u orijentalnim jezicima. Na prijelazu iz XIX u XX vijek javljaju se različiti pokušaji pravopisnog normiranja arebice. Prvu značajniju reformu arapskoga pisma za potrebe bosanskog jezika izvršio je Omer Humo, a značajni su i pokušaji Ibrahima Berbića, Junuza Remzije

Stovre, Ibrahima Seljupca, te S. Arifa Stočevića. Najznačajniji rad na reformi arebice obavio je Džemaludin Čaušević, koji je na jednostavan način ovo pismo prilagodio našem glasovnom sistemu (njegov način pisanja nazvan je *matufovača - matufovica*). Čauševićeva reforma pokazala je dotad najveći stepen adaptiranosti i stoga je bila dobro prihvaćena. Tu adaptiranost odlikovala su tek mala odstupanja od fonološkoga principa, a iz latinice su uzeti interpunkcijski znaci (tačka, zarez, navodnici). Ni ova reformirana arebica nije bila bez mahana, tako da su svoj doprinos njezinom daljem grafijskom usavršavanju npr. davali i pojedinci na stranicama bošnjačkih listova štampanih ovim pismom. Reforme arebice ukazuju na to da je u bošnjačkom kulturnom krugu postojala izrazita tendencija čuvanja orijentalne grafijske komponente, uz obavezan uvjet da se ona funkcionalno što bolje prilagodi zahtjevima maternjeg jezika, na kojem se nikad nije prestajalo govoriti i stvarati. Pa ni u okolnostima orijentalne jezičke dominacije, koju baš adaptirana arebica uveliko relativizira, omogućujući narodnom jeziku da opstane kao sredstvo književnog stvaranja.

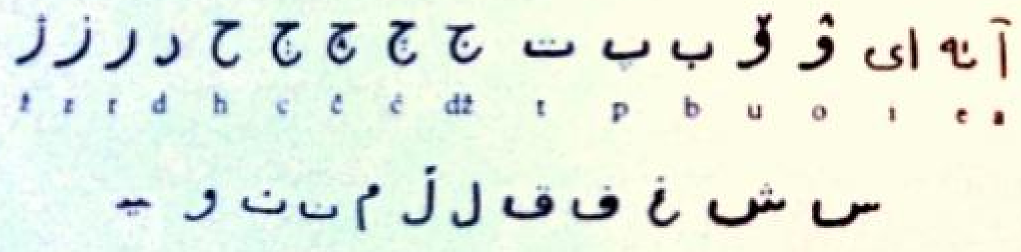

Reformirana arebica Džemaludina Čauševića (*matufovača / matufovica*)

Jezik u muslimanskim vjerskim školama

Sa pravopisnim reformama arebice povezana je i jezička upotreba u muslimanskim vjerskim školama. U tim školama izučavaju se orijentalni jezici, udžbenici su bili na turskom, a jedino neophodna objašnjenja davana su na maternjem jeziku. Osnove arapske pismenosti sve do XX vijeka u mektebima su se sticale uglavnom iz elifnica (sufara), sa arapskim alfabetom i odlomcima iz Kur'ana. Do masovnijeg opismenjavanja bošnjačkog stanovišta dolazi tek s uvođenjem arebice u mektebe, u vezi sa čim su i njezine reforme s kraja XIX i početka XX vijeka. U to vrijeme snažne su težnje uvođenja maternjeg jezika u bošnjačke vjerske škole, koji je u nastavni plan ruždije ušao 1884. godine. Među onima koji su se najviše zalagali za takve promjene bili su Sejfulah Proho, Omer Humo, Ibrahim Seljubac. Štampaju se i

početnice pisane arebicom na narodnom jeziku, a prva je iz 1868., autora Mehmeda Agića, u kojoj se miješaju ikavski i ijekavski oblici i brojni orijentalizmi. Kasnije će se pojaviti i početnice drugih autora: Omera Hume, Ibrahima Berbića, Ibrahima Seljupca, M. Hajrovića, zatim Džemaludina Čauševića, Edhema Mulabdića, Hamdije Mulića, Hakije Muftića i drugih. Ovi udžbenici, osim doprinosa pravopisnim reformama arebice, značili su i svojevrsnu prijelaznu etapu u razvoju bošnjačkog školstva, od njegove orijentalne jezičke tradicije do zvaničnog uvođenja narodnog jezika i nearapske grafije, što se u Bosni i Hercegovini dogodilo 1913. godine.

Narodna pjesma iz zbirke Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (*Narodno blago*, 1883.)

Prvi bošnjački "vukovci"

Procesi jezičkih reformi XX vijeka zahvataju i bošnjačku kulturu, utičući i na njezino radikalnije odvajanje od orijentalne književnojezičke tradicije. U tom pogledu, naročitu ulogu odigralo je sakupljanje bošnjačkih narodnih pjesama pod uticajem Vuka Karadžića i njegovih sljedbenika. Sedamdesetih godina XIX vijeka u Bosni i Hercegovini dolazi do prodora Vukove reformirane ćirilice, koju prihvataju i Bošnjaci. Tako će se 1866. u *Bosanskom vjestniku* javiti prve bošnjačke narodne pjesme štampane tim pismom, koje je sakupio Salih Muvekit. Godinu kasnije, u tim novinama štampan je historijski članak *Carski namjestnici u Bosni*, istog autora, jedan od prvih originalnih tekstova Bošnjaka na narodnom jeziku i ćiriličkom pismu. Godine 1868. pojavljuje se bošnjački list *Sarajevski cvjetnik*, štampan uporedo na našem jeziku ćirilicom i na turskom. Uređuje ga prvi bošnjački novinar Mehmed Šaćir Kurtćehajić, koji se u svom listu dosljedno zalaže za jasnoću i čistotu narodnog jezika. Jezik *Sarajevskoga cvjetnika* blizak je tipu književnog jezika Vuka Karadžića i književnojezičkom izrazu

БОСНА

САРАЈЕВСКИ ЦВЈЕТНИК

Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Tako se Muvekit i Kurtćehajić mogu smatrati i prvim do sada poznatim bošnjačkim "vukovcima". Muvekit kao sakupljač narodnih pjesama, Kurtćehajić kao propagator reformatorskih ideja na književnojezičkom izrazu koji će ići ka zbližavanju triju konfesija i nacija u Bosni i Hercegovini.

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak

Povlačenje Turske i dolazak Austro-Ugarske u Bosnu značit će i krupan prijelom u kulturi Bošnjaka i izvjestan zastoj stvaralaštva s kraja osmanlijske vladavine. Koncem osamdesetih i početkom devedesetih godina XIX vijeka javlja se prva generacija bošnjačkih stvaralaca na maternjem jeziku i latiničkom pismu, koja je nastavila kulturnoreformske procese evropskog obrazovanja što ih je krajem turskoga perioda naznačio Kurtćehajić. Tu je najznačajniji Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, prvi koji je izvršio radikalniji duhovni prijelom između orijentalne tradicije i zapadnoevropske perspektive, pri čemu je i njegova jezička reforma bila od velikog značaja. Godine 1883. izlazi knjižica *Risalei-ahlak. Pouka o lijepom ponašanju* (čiji je autor, najvjerovatnije, Ljubušak), prva do sada poznata publikacija iz pera jednog Bošnjaka štampana narodnim jezikom i latinicom. Godine 1887. izlazi Ljubušakovo *Narodno blago*, prva zbirka bošnjačkih narodnih umotvorina objavljena na maternjem jeziku i latiničkom pismu. Ova knjiga obavila je i pionirski posao u prihvatanju latiničkoga pisma kod Bošnjaka. Godine 1896. i 1897. izlaze dvije sveske Ljubušakovog *Istočnoga blaga*. Ljubušak je autor prvih djela Bošnjaka na maternjem jeziku i on je bitno uticao na preusmjeravanje razvoja književnog jezika u austrougarskom periodu. Važan je i njegov rad na sakupljanju dijalektološke građe, što ga čini i začetnikom ove vrste istraživanja u Bosni i Hercegovini. Njegov jezik pokazatelj je prijelomne etape razvoja književnojezičkog izraza Bošnjaka tog vremena. U osnovi mu je maternji (zapadno) hercegovački ikavskoštakavski poddijalekt i jezik narodne književnosti, a

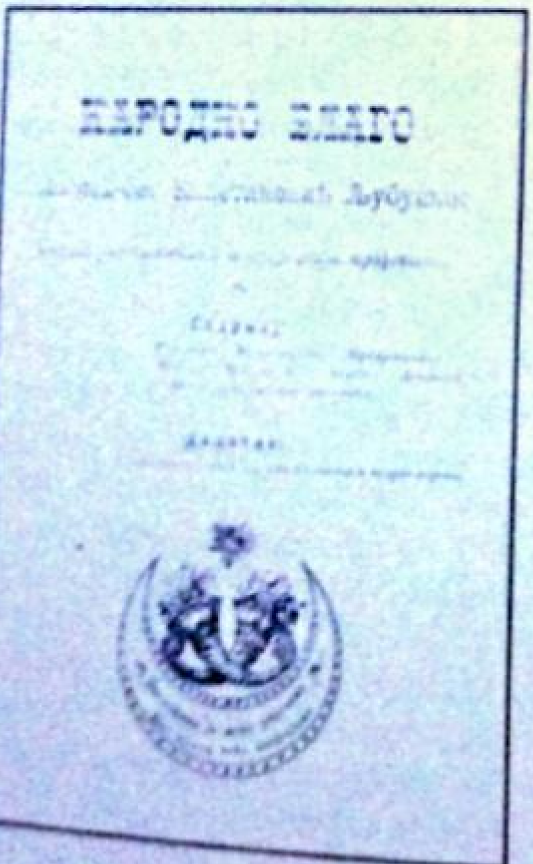

uočljive su i tendencije još nestabilizirane standardizacije koja se u to vrijeme odvija na širem prostoru. U toj standardizaciji izražena je Ljubušakova velika bliskost sa Vukom Karadžićem, mada su vidni i uticaji zagrebačke filološke škole. Značajnu ulogu u prihvatanju latiničkoga pisma odigrao je i zbornik *Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* Koste Hörmana, iz 1888. i 1889. Ovaj zbornik pokazao je da i narodne epske pjesme Bošnjaka imaju novoštokavsku podlogu, sa određenim dijalekatskim variranjima, da pripadaju novoštokavskoj folklornoj koine i aktivno sudjeluju u njezinom formiranju i razvoju.

Bošnjački listovi i časopisi na latinici

Kasnije uključivanje bošnjačkih stvaralaca u književnojezičke pravce koje su zacrtali Kurtćehajić i Ljubušak, značit će još aktivnije usmjeravanje ka evropskoj kulturi, uz uvažavanje vlastite tradicije i njezinoga prilagođavanja zahtjevima novog vremena. U tom smislu djelovat će stvaraoci kao što su Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić i dr. Svoju djelatnost oni će vezati i za novoosnovane bošnjačke listove i časopise, koji će među Bošnjacima sticati sve brojniju latiničku čitalačku publiku. Godine 1891. počinje izlaziti *Bošnjak*, prvi bošnjački list štampan latinicom, u kojem će se ispoljiti snažne bošnjačke tendencije i, za maternji jezik Bošnjaka, propagirati naziv *bosanski jezik*, u sklopu Kallayeve politike bosanske nacije. U ovom listu, međutim, ispoljene su i vrlo kompleksne jezičke težnje. One su, s jedne strane, odraz borbe i struja unutar bošnjačkoga političkog i kulturnog života, kao i ekstremnih separatističkih pogleda na identitet Bošnjaka i njihov jezik. S druge strane, tu su ispoljene i ideje koje u historijskom slijedu

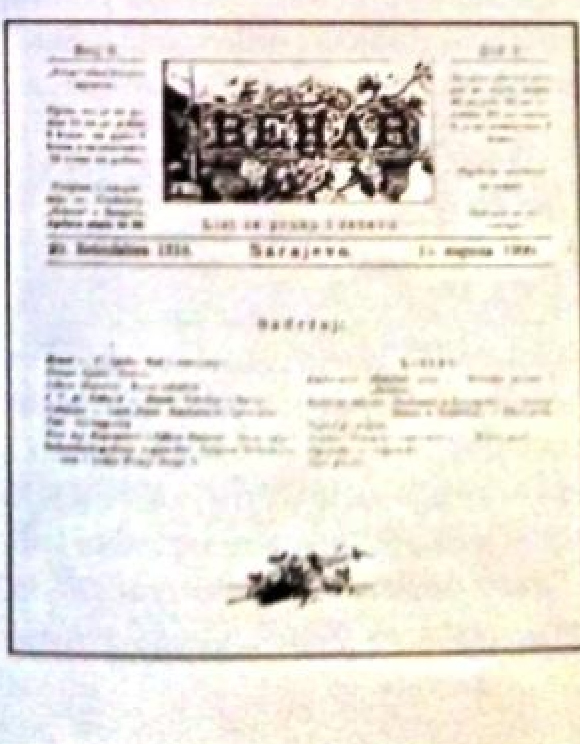
BEHAR

Sarajevo

Sadržaj:

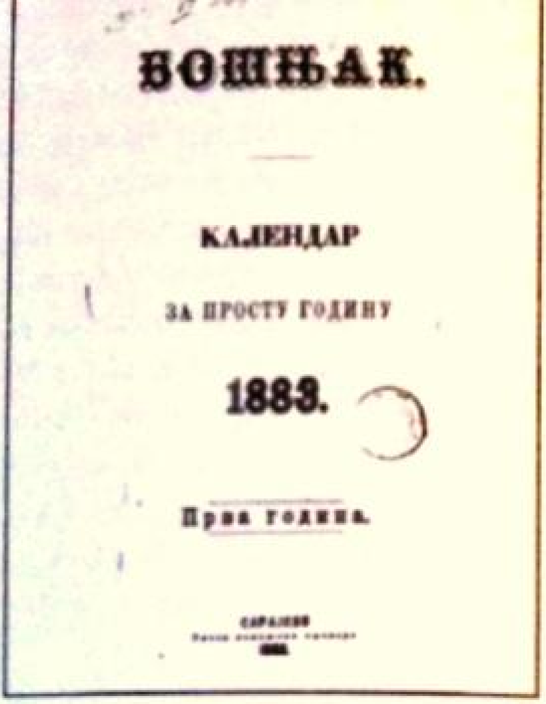

predstavljaju zakoniti odraz težnji ka jezičkoj emancipaciji u uvjetima naslijeđene slavensko-orijentalne simbioznosti. Na samom početku XX vijeka, godine 1900. osnovan je i prvi bošnjački književni časopis *Behar*, štampan latinicom. On će gajiti posebnu brižnost prema jezičkoj izvornosti, jednostavnosti i jasnoći izraza, ne dopuštajući novijoj neslavenskoj knjiško-administrativnoj leksici, posebno onoj germanskoga porijekla, da narušava njegovu izvornost. *Beharovu* jezičku liniju privrženosti narodnom iskazu i njegovanju leksičke i gramatičke jasnoće nastavit će bošnjački časopisi koji će se kasnije pojaviti, kao što su *Gajret*, *Biser* i dr. Sva tako započeta književnojezička djelatnost od početka XX vijeka kretat će u pravcu daljnjeg njegovanja i standardnojezičkoga kultiviranja materinskoga govora, uz postepeno raskidanje veza sa orijentalnom grafijom i prihvatanje latinice i ćirilice u sastavu sve jačih integracionih procesa unutar jezika kao cjeline.

Prva generacija latiničkih pisaca i savremeni pisci

Tokovi standardizacije kod Bošnjaka u XX vijeku tijesno su vezani sa normiranjem na širem planu, mada se u jeziku bošnjačkih pisaca afirmiraju i neke vrijednosti koje su rezultat vlastitoga jezičkoga kontinuiteta. U djelima prve generacije bošnjačkih pisaca, koja je na prijelazu iz XIX u XX vijek iskazala svoju pripadnost maternjem jeziku i okretala se zapadnoj kulturi i civilizaciji (Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Osman-Aziz, Musa Ćazim Ćatić i dr.), zapaža se čvrsta veza sa jezičkim naslijeđem;

dijalekatskom izvornošću, iskazom narodne poezije, te formama istočnjačke jezičke prefinjenosti, pri čemu se turcizmi pojavljuju kao vrlo značajan, leksički dominantan i stilskojezički kultiviran sloj. Međuratna generacija stvaralaca, gdje i u jezičkom pogledu najveći doprinos imaju Hamza Humo, Hasan Kikić i Zija Dizdarević, otkriva i neke nove izražajne mogućnosti vlastitog jezika, značajno obogaćujući naš jezik, posebno njegov leksičko-frazeološki nivo.

Savremeni bošnjački pisci predstavljaju neku vrstu dosadašnje književnojezičke sinteze bošnjačke tradicije. Originalan je i jezički do tančina izbrušen, sa izuzetnim akcenatskim nijansama, pjesnički izraz Skendera Kulenovića, a njegov roman *Ponornica* predstavlja dosad najpuniju književnojezičku afirmaciju izvornoga bošnjačkog mentaliteta. Pjesme Maka Dizdara u *Kamenom spavaču*, poput oživljenih poruka sa stećaka, mogu se čitati i kao svojevrstan stilsko-umjetnički domet srednjovjekovne bosanske baštine i njezine arhaične bogomilske zapadne štokavštine, jezički transformirane u izuzetno moderan i univerzalan pjesnički šapat čovjeka i stvaraoca pred vječnom zagonetkom rađanja i umiranja. Meša Selimović u romanima *Derviš i smrt* i *Tvrđava* dostiže vrhunski estetskoizražajni nivo, pri čemu cjelokupna jezička tradicija Bošnjaka dobija i svoje dosad umjetnički najautentičnije i najmodernije izražajne forme. Tu je značajan i Ćamil Sijarić, koji unosi poseban sandžačkobošnjački izražajni i dijalekatski ambijent, kao i Derviš Sušić, sa uspjelim jezičkim, naročito leksičko-frazeološkim finesama bosanske kasabe. Bošnjačka književnost unutar bosanskohercegovačke književnosti i

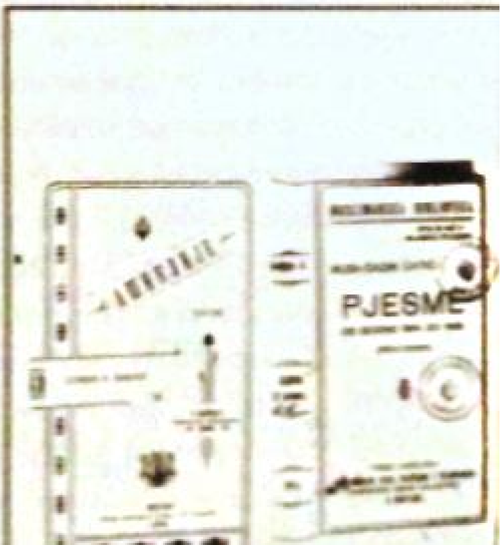

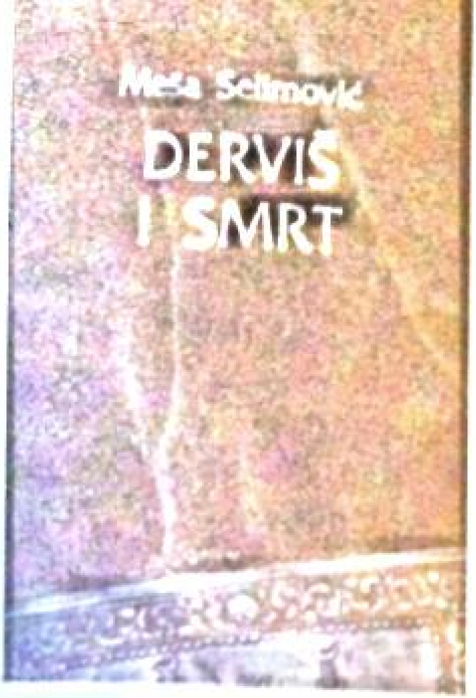

jugoslavenskih književnosti i u jezičkom pogledu je autentičan, dosad nedovoljno istražen, razvojni tok, koji znatno obogaćuje književni jezik, čineći ga stilski i izražajno slojevitijim i funkcionalnijim.

Srpskohrvatski jezik

Savremeni standardnojezički procesi kod Bošnjaka odvijali su se unutar *srpskohrvatskog jezika*. Lingvističke osnove tim procesima postavljene su *Novosadskim dogovorom* iz 1954., čije je ortografsko oživotvorenje dato u *Pravopisu* iz 1960. godine. Mada polaze od principa jezičkog zajedništva, ovi dokumenti nisu pokazali dovoljno naučnog sluha, niti političke distance kad se radi o književnojezičkom naslijeđu Bošnjaka i njihovom savremenom jezičkom izrazu. To je bio rezultat ne samo nedovoljno izgrađene teorije o naciji i njezine neadekvatne primjenjivosti na naše tadašnje prilike već i naslijeđenih zabluda filološke nauke. Tu se dijelom radilo i o nedovoljnom poznavanju kulturnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, naročito bošnjačkog. Sve je to uslovilo nedorečenost i nedosljednost kad je riječ o zahtjevu da se prikaže i naučno obrazloži cjelovitost područja našeg jezika. U tijesnoj vezi sa ovim propustima su i neki kasniji naučni poduhvati koji su na konkretnoj građi pokazali ozbiljne teorijsko-metodološke slabosti. One su se ogledale u jednostranom pristupu sh. jeziku i njegovim naslijeđenim varijacijama samo na planu dviju varijanata, istočne i zapadne, bez uočavanja i priznavanja cjelovitosti tog jezika koja se potvrđuje baš na središnjem dijelu, na njegovim "međuvari-

jantskim prostorima". Tako npr. *Rečnik Maticâ* pokazuje neodgovarajuću zastupljenost leksike bošnjačkih pisaca, unatoč tome što su istraživanja od ranije pokazala da je udio te leksike u književnom jeziku kudikamo značajniji. U *Pravopisu* se uočavaju propusti i nedosljednosti rješavanja upotrebe konsonanta *h*, naročito u primjerima iz jezičke tradicije Bošnjaka, a nesigurna su i rješenja u transkripciji bošnjačkih imena i prezimena. Pitanje ove vrste transkripcije dalo bi se mnogo preciznije riješiti, jer su istraživanja toga problema pokazala da su u vezi s njim bila neophodna lingvistički argumentiranija i ortografski elastičnija pravila, koja su trebala uvažavati stepen stvarne adaptiranosti tog antroponimijskog sloja gramatičkom sistemu sh. jezika. I u ovim pitanjima neke propuste je otklonio *Pravopisni priručnik* (1972.), namijenjen upotrebi u školama u Bosni i Hercegovini, mada više konkretizacijom građe, a manje smjelijim principskim doradama. Turcizmi (orijentalizmi), koji su najzastupljeniji neslavenski leksički sloj nekadnjeg sh. književnog jezika, leksikografski su obrađeni u sastavu postojećih rječnika sh. jezika, naročito *Rječnika JAZU* i *Rečnika SANU*. Ta obrada, međutim, ima svojih slabosti, a veliki broj turcizama iz književnog jezika Bošnjaka i uopće sh. književnog jezika nije obuhvaćen.

Postoji i specijalizirani rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku* Abdulaha Škaljića (1965.), do sada najznačajnije djelo te vrste kod nas, a korisna je u tom smislu i knjiga Asima Pece *Turcizmi u Vukovim rječnicima* (1987.). Za sagledavanje odnosa turcizama (većim dijelom, u stvari, arabizama) prema njihovim etimološkim izvorima u arapskom jeziku naročito je važan *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* Teufika Muftića (1973.). Orijentalni antroponimijski sloj sh. jezika bio je predmet novijih istraživanja, iz kojih je proizišao rječnik *Muslimanska imena orijentalnog*

porijekla u Bosni i Hercegovini Ismeta Smailovića (1977.), sa veoma bogatom građom bošnjačke antroponimije orijentalnoga porijekla. Za buduća istraživanja turcizama, u sastavu cjelokupnog orijentalnoga književnojezičkog naslijeđa Bošnjaka, bila bi neophodna čvršća saradnja između bosnista i orijentalista, jer se samo tako može dolaziti do cjelovitijih i naučno zaokruženijih rezultata.

Naziv jezika

Bošnjaci su svoj jezik u prošlosti nazivali različitim imenima, što je bila karakteristika nominacije jezika i na širem južnoslavenskom prostoru. To su npr. nazivi *slavenski (slovinski)*, *ilirski (ilirički)* i sl., mada nijedan od njih nije imao širu primjenu. Naziv *bosanski (bošnjački) jezik* bio je, međutim, veoma raširen; on kod Bošnjaka ima najdužu tradiciju. Njime se iskazivala i distanca u odnosu na orijentalnu književnojezičku tradiciju i potvrđivala stvarna etničkojezička slavenska pripadnost. Taj naziv odnosio se na jezički prostor širi od onoga na koji se samom odrednicom upućivalo, na jezički nepreciziranu središnju štokavštinu, koja je odranije, i prije reformi tokom XIX vijeka, imala uvjete da postane osnovicom zajedničkoga književnoga jezika. Sudeći i po nazivu za svoj maternji jezik, Bošnjaci su i najneposrednije učestvovali u ugrađivanju širega predstandardnog jezika u temelje sh. jezika. Naziv *bosanski jezik* uglavnom se prestao upotrebljavati početkom XX vijeka, zaključno sa Kallayevom neuspjelom politikom bosanske nacije i jezika, s tim što se taj naziv u usmenoj upotrebi do danas očuvao kod Bošnjaka u Turskoj. Današnje težnje varijantskih tradicija ka jednonacionalnim nazivima mogle bi i sam bošnjački jezički identitet upućivati ka iznalaženju (odnosno vraćanju) vlastitog (jedno) nacionalnog naziva za svoj maternji jezik.

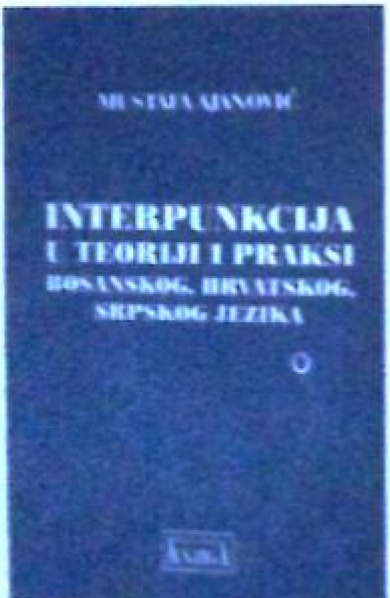

Standardnojezički izrazi

Književnojezički izraz Bošnjaka danas funkcionira i razvija se i u užem svom sociokulturnom okruženju, unutar bh. standardnojezičkog izraza, mada sandžački Bošnjaci u formalnom smislu (po teritorijalno-državnom kriteriju)

dijelom pripadaju crnogorskom standardnojezičkom izrazu, pa i varijanti srpskog jezika. Književnojezički izraz Bošnjaka bh. standardnojezičkom izrazu daje i poseban pečat, čineći ga skupa sa književnojezičkim izrazima bh. Srba i Hrvata, autentičnim i prepoznatljivim u sklopu varijacijskoga bogatstva našeg jezika. Daljnje razvojne pravce bh. standardnojezičkog izraza bitno određuju *Simpozij o jezičkoj toleranciji* iz 1970. i *Principi književnojezičke politike u Bosni i Hercegovini* iz 1971. godine, koji su u isto vrijeme i glavne smjernice za njegova buduća istraživanja.*

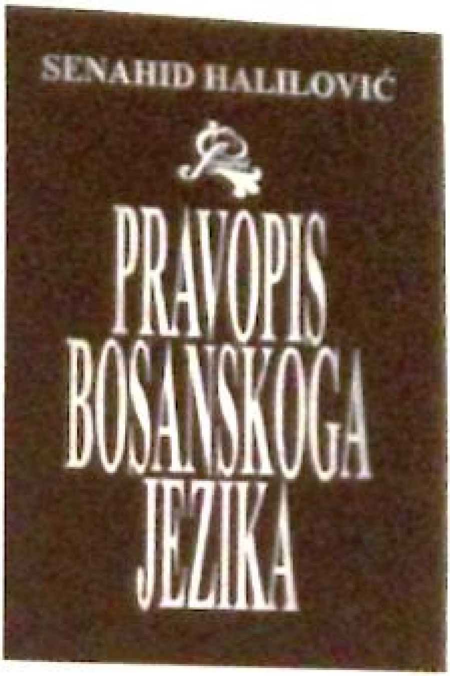

LITERATURA

Mehmed Handžić, *Književni rad bosanskohercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1934.

Vojislav Bogićević, *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878.-1918.*, Historijski zbornik, 1950.

Asim Peco, *Neke fonetske osobine u pismima hercegovačkih muslimana*, Ogledi, 1953.

Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Sarajevo, 1953.

Ivan Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, 1955.

*) *Bibliografska napomena:* Proučavanje književnojezičkog naslijeđa Bošnjaka do 1992. godine nije dalo zaokruženije rezultate, mada su mnoga pojedinačna pitanja istraživana, naročito u sklopu šire serbokroatističke i orijentalističke problematike. U okvirima istraživanja iz dijalektologije, leksikologije i historije sh. jezika, pa i ispitivanja jezika narodne poezije, jezika štampe i starijih i savremenih pisaca, kao i nekih kontrastivnih priloga naših i inozemnih orijentalista, iz ove oblasti značajni su radovi serbokroatista Asima Pece, Ismeta Smailovića, Jovana Vukovića, Mustafe Ajanovića, Herte Kune, Miloša Okuke, Dževada Jahića, Mevlide Karadža-Garić, Hanke Glibanović-Vajzović, Milana Šipke, Senahida Halilovića, Ahmeta Kasumovića, arabiste Srđana Jankovića, romaniste Muhameda Nezirovića i književnih historičara Muhsina Rizvića i Alije Isakovića. Nastojanje cjelovitijeg sagledavanja ove problematike u sklopu kulturne i političke historije Bošnjaka nalazimo u knjigama Muhameda Hadžijahića i Kasima Suljevića. Prvi pokušaj sintetskog obuhvata jezičke geneze Bošnjaka predstavlja rad Dževada Jahića *Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana* (1985.). U izučavanjima jezičke baštine i savremenog izraza Bošnjaka ukazano je na niz novih problema i na pravce njihovih budućih istraživanja, jer mnogi aspekti ovog smjera razvoja jezika naučno još nisu dovoljno objašnjeni.

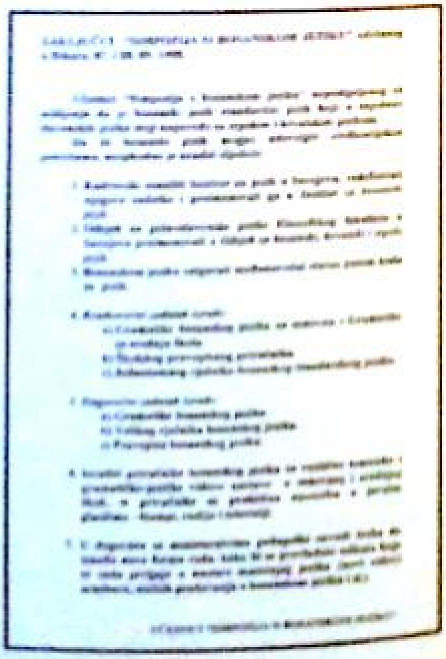

Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Novi Sad, 1956.

Pavle Ivić, *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog faulteta u Novom Sadu, 1957., II.

Špiro Kulišić, *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda Bosne i Hercegovine*, Pregled, 1961., I

Salem Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1963.

Jovan Vuković, *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija, 1963.

Jovan Vuković, *Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govora*, Naučno društvo BiH, 1963., XX, knj. 7

Danilo Bajraktarević, *Novopazarsko-sjenički govori*, Srpski dijalektološki zbornik, 1966., XVI

Hajrudin Ćurić, *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800.-1878., Sarajevo, 1967.*

Muhamed Hadžijahić, *Bibliografske bilješke o prijevodima Kur'ana kod nas*, Bibliotekarstvo, 1967., 3

Alija Nametak, *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, 1968., 29

Alojz Schamus, *Pojava tursko-srpskohrvatske jezičke interferencije*, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, 1968., VI, knj. 4

Asim Peco, *Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora*, Naš jezik, 1967., XV

Aleksandar Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika, knjiga I, Fonetika*, Beograd, 1969.

Teufik Muftić, *O arebici i njenom pravopisu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1969., XIV-XV

Luka Vujović, *Mrkovićki dijalekat*, Srpski dijalektološki zbornik, 1969., XVIII

Asim Peco, *Nacionalno osjećanje i jezička praksa*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti, 1969./70., 3

Ismet Smailović, *Nova leksikografska studija*, Jezik, 1969./70., 1

Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb, 1970.

Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971.

Milan Moguš, *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*, Zagreb, 1971.

Asim Peco, *Jedan aktuelan problem naše fonetike* (*izgovor i pisanje foneme h*), Naš jezik, 1971., XVIII

Muhsin Rizvić, *Behar* (*književnoistorijska monografija*), Sarajevo, 1971.

Svetozar Marković, Mustafa Ajanović, Zvonimir Diklić, *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika*, Sarajevo, 1971

Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1972.

S. Smlatić, *U Kalabaku kraj Izmira*, Iseljenički almanah, 1972.

Dalibor Brozović, *O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR BiH*, Radovi sa Simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", 1973.

Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973.

Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knjiga I-II, Sarajevo, 1973.

Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.

Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo, 1973.

Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974.

Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku, Sarajevo, 1974.

Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I-III, Sarajevo, 1974.

Naši iseljenici u Turskoj, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1974.

Proučavanje bosansko-hercegovačkih govora, dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive, Sarajevo, 1974.

Asim Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne* (*I dio. Uvod i Fonetika*), Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, 1975., I

Ismet Smailović, *Problemi utvrđivanja porijekla i značenja muslimanskih ličnih imena u Bosni i Hercegovini*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1975., I

Milan Šipka, *Jezički savjetnik*, Sarajevo, 1975.

Hanka Glibanović-Vajzović, *Afrikate č, ć, dž, đ u riječima orijentalnog porijekla*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1976., III

Muhsin Rizvić, *Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarne književnosti*, Godišnjak Instituta za književnost, 1976., V

Ismet Smailović, *Pisanje naših i tuđih imena orijentalnog porijekla*,

Književni jezik, 1976., 3-4

Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977.

Ismet Smailović, *Prilagođavanje muslimanskih imena orijentalnog porijekla našem jeziku*, Književni jezik, 1977., 3

Hanka Glibanović-Vajzović, *Glas h u pravopisnim priručnicima i rječnicima savremenog jezika*, Radovi Instituta za jezik i književnost 1978., V

Todor Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo, 1978.

Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, Književni jezik, 1978., 3

Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd, 1978.

Srđan Janković, *Onimička interpretacija dubletnih oblika naših muslimanskih imena*, Književni jezik, 1979., 4

Senahid Halilović, *Turcizmi u "Dervišu i smrti" Meše Selimovića*, Književni jezik, 1980., 4

Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.

Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, Sarajevo, 1981.

Hanka Glibanović-Vajzović, *Turcizmi u djelu Petra Kočića*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1981., IX

Pisana riječ u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1982.

Slobodan Remetić, *O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 1982., 1

Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Sarajevo, 1983.

Hanka Glibanović-Vajzović, *Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984., 5-6

Jasminka Đešević, *Refleksi jata u plavsko-gusinjskom govoru*, diplomski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1984.

Remzija Hadžiefendić, *Turcizmi u funkciji imenovanja likova u "Dervišu i smrti"* i *"Na Drini ćuprija"*, Književni jezik, 1984., 4

Dževad A. Jahić, *Dijalekat i međuetnički (međunacionalni) odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984., 5-6

Dževad A. Jahić, *Neki hipokoristici muslimanskih imena orijentalnog pori-*

jekla u rogatičkom i bjelopoljskom govoru, Onomatološki prilozi, 1984., V

Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1985.

Dževad A. Jahić, *Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985., 11-12

Mevlida Karadža-Garić i Hanka Glibanović-Vajzović, *O gramatičkoj terminologiji u djelu "Bosansko-turski učitelj" Ibrahima Berbića*, Književni jezik, 1985., 1

Mira Pašić, *Refleksi jata u govoru Žepča i okoline*, diplomski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1985.

Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985.

Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1986.

Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb, 1986.

Hanka Glibanović-Vajzović, *Ojkonimi orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini sa dijahronog i književnojezičkog stanovišta*, Književni jezik, 1986., 3-4

Hanka Glibanović-Vajzović, *O turcizmima u srpskohrvatskom jeziku sa sociolingvističkog stanovišta*, Književni jezik, 1986., 2

Muhamed Huković, *Alhamijado-književnost i njeni stvaraoci*, Sarajevo, 1986.

Dževad A. Jahić, *Jezička izvornost i narodna pjesma, na primjeru ikavsko-ijekavske evolucije "Hasanaginice"*, Odjek, 1986., 21

Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1904.-1941.)*, Sarajevo, 1986.

Ibrahim Čedić, *Odnos jezika Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka prema bosanskohercegovačkoj jezičkoj praksi s kraja XIX vijeka*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1987.

Hanka Glibanović-Vajzović, *Arapsko pismo u srpskohrvatskom jeziku*, ANUBiH 1987., knj. LXXXII, 18

Alija Isaković, *Neminovnosti*, Tuzla, 1987.

Dževad A. Jahić, *Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpskohrvatske standardizacije*, Pregled 1987., 2

Miloš Okuka, *U Vukovo doba*, Sarajevo, 1987.

Asim Peco, *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, Beograd, 1987.

Milan Šipka, *Književnojezička politika i jezička kultura*, Sarajevo, 1987.

Amira Zukić-Šubara, *Zamjena jata u govoru Jablanice i okoline*, diplomski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1987.

Dževad A. Jahić, *Jezički izvori sevdalinke*, Odjek, 1988., 21

Avdo Salković, *Bosanskohercegovačke početnice do 1918. godine*, Pregled, 1988., 2-3

Hanka Vajzović, *Pričam ti priču. Govor Bošnjaka u Turskoj*, Oslobođenje, 1988., 18. aprila

H. Mehmedbašić, *Nezaboravna Bosna*, Iseljenički almanah, Sarajevo, 1989.

Knjige o nacionalnom formiranju Bošnjaka

U posljednjih dvadesetak godina pojavilo se nekoliko knjiga posvećenih nacionalnom formiranju Bošnjaka. One su neosporno krupan pomak naprijed u primjeni naučnih kriterija pri objašnjavanju porijekla i identiteta ove nacije. To su knjige Atifa Purivatre[1], Salima Ćerića[2], Muhameda Hadžijahića[3] i Kasima Suljevića[4]. Relativno mali vremenski intervali u kojima su se pojavljivale govore o tome da je naučno obrazlaganje bošnjačkog nacionalnoga bića ušlo u svoju intenzivniju fazu i da, stoga, historijskim zabludama, predrasudama i neznanju ostaje sve manje prostora pred faktima nauke.

Pri našoj najopćijoj ocjeni ovih knjiga ne zanemarujemo činjenicu da je svaka od njih, kako se pojavljivala, u javnosti podizala nemalo prašine. Na žalost, kao što se to kod nas u ovakvim slučajevima po pravilu događa, ta prašina uskovitlava se više oko samog *čina* razmatranja o jednom nacionalnom identitetu nego oko same konkretne *razrade* tog identiteta, više, dakle, na *formalnoj* osi, manje na onoj *suštinskoj*, problemskoj. To se događalo zbog same problematike kojom se knjige bave, a koju mi najčešće smatramo "osjetljivom". Smatramo je takvom zbog naše opće nedovoljne spremnosti (koja ima duboke historijske korijene) da se prema vlastitoj prošlosti i sadašnjosti odnosimo oslobođeni naslijeđenih inercija. Uostalom, svagda se u našim prilikama događa tako: podiže se oluja onda kad se naučne istine oštro suprotstave do tada snažnim predubjeđenjima, kojima su pokrovitelji primitivizam i neznanje. Ne zanemarujemo činjenicu da su ove knjige, vezano za neke pojedinosti iznesene u njima, izazvale i opravdane polemičke tonove, koji su u nauci normalna stvar. Ovom prilikom, pak, posebno nas zanima na koji način se u njima tretira *jezik* kao jedan od elemenata nacionalne identifikacije i koje sve istraživačke probleme u vezi s njim one naznačuju i aktueliziraju.

1) Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana (Rasprave i članci)*, Sarajevo, 1969., str. 275. (dalje u tekstu: *Purivatra*).

2) Salim Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968., str. 246 (dalje u tekstu: *Ćerić*).

3) Dr. Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974., str. 262 (dalje u tekstu: *Hadžijahić*).

4) Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka, 1981., str. 264 (dalje u tekstu: *Suljević*).

Knjige o kojima govorimo ne posvećuju ni blizu jednaku pažnju jezičkom pitanju. To se, po našem mišljenju, ne događa zbog toga što se u shvatanju njegove relevantnosti autori među sobom razilaze već stoga što svakó od ovih djela odlikuje pristup uveliko određen autorovom vokacijom, izborom građe i uopće ciljevima i metodama istraživanja. Purivatrina knjiga gotovo da i nema jezičkog aspekta već se autor na nekoliko mjesta zadovoljava općim konstatacijama o jeziku kao elementu formiranja i postojanja nacije. Vrlo kratko se zadržava na nekim pojedinostima iz literarnog naslijeđa posredno vezanim za tradiciju jezičke upotrebe.[5] Ćerićev rad, pak, u ovom smislu predstavlja napredak jer vodi više računa o kulturnohistorijskim momentima koji se ugrađuju u nacionalnu individualnost. Ti momenti u Ćerićevim tumačenjima sagledavani su u nerazdvojivom spoju sa državnim, političkim, ekonomskim, te posebno, religioznim momentima i okolnostima formiranja nacije. I sam naslov knjige nedvosmisleno upućuje na to koliko slavenska jezička pripadnost stanovništva koje je primilo islam igra važnu ulogu u njegovom nacionalnom određenju. Ćerić na nekoliko mjesta ističe da je slavenska jezička pripadnost Bošnjaka najpouzdaniji svjedok o njihovoj autohtonosti, a jezičku jednoobraznost nacija koje govore srpskohrvatskim jezikom posmatra kao najznačajniji historijski fakt što presudno određuje odnose među nacionalnim posebnostima na ovom tlu. Fakat zajedničkog jezika kao znaka istog etničkoga porijekla tom jeziku daje i jednu "dodatnu" vrijednost. Ta njegova kvaliteta sama po sebi ne odbacuje činjenicu da postoje neke razlike u tradicijama njegove upotrebe. Te razlike nikad nisu mogle dovesti u pitanje zajedničko jezgro, a to jezgro ima svoju duboku historijsku liniju nastanka i razvoja. O tome Ćerić na jednome mjestu ovako zaključuje:

"Nema nikakve sumnje da su narodi koji govore srpskohrvatskim jezikom istog porijekla. Bez obzira na različite pravce kojima su prodirali na Balkan, bez obzira na etape doseljavanja i mjesta zaposjedanja novog terena, oni su bili toliko koherentni da su se služili jedinstvenim jezikom, a vjerovatno istim ili sličnim običajima koje su donijeli iz stare postojbine. Očevidno je da se radilo o jednoj etničkoj cjelini koja je docnije živjela u različitim uvjetima. Razvoj više naroda na jednom istom jezičkom podučju rezultat je objektivnog razvoja u kome se kasno pojavila podudarnost ciljeva njihovih političkih pokreta i realnost uvjeta da se ti ciljevi ostvare".[6]

Ćerić se zadržava i na nekim specifičnostima u tradiciji jezičke upotrebe kod Bošnjaka. On posebno izdvaja obilježje literarnog

5) *Purivatra*, str. 19-24.
6) *Ćerić*, str. 124, nap. 119.

stvaralaštva na maternjem jeziku, naročito bošnjačku epiku i liriku, potom tradiciju u upotrebi naziva za jezik, upotrebu orijentalnih jezika na našem tlu, alhamijado-literaturu kao poseban izraz bošnjačke kulture, bosančicu kao pismo bošnjačkih feudalaca, pa i neke osobine govora Bošnjaka koje te govore, kako Ćerić kaže, "karakteriziraju kao cjelinu". O svim tim momentima dalo bi se, naravno, i podrobnije govoriti, ali i onoliko koliko je, u sklopu cjelovitije obrade bošnjačkog identiteta, sedamdesetih godina o tome Ćerić napisao, dovoljno je da se shvati sva relevantnost jezičkog naslijeđa i osnovne zakonitosti njegovog ugrađivanja u mozaik nacionalnih posebnosti južnoslavenskoga tipa.

Hadžijahićev pristup jezičkom naslijeđu Bošnjaka

Hadžijahićev pristup bošnjačkom identitetu je i izrazito kulturnohistorijski, pa stoga autor jezičkom naslijeđu kao elementu etničke i nacionalne tradicije posvećuje dosta pažnje. Nacionalno formiranje Bošnjaka Hadžijahić posmatra kao fenomen zasnovan na dubljoj kulturnohistorijskoj genezi, sa najopćijom tezom da nacionalnog identiteta nema bez kulturne razvojne linije kao elementa nadgradnje koja se formira na baznoj liniji razvoja, ekonomskoj i političkoj. Ta kulturna razvojna linija, prema Hadžijahićevom pristupu, nesumnjiva je potvrda začetka i konstituiranja nacije. Autor polazi od fakta slavenske jezičke i etničke povezanosti, zadržavajući se podrobnije na nastanku i upotrebi različitih naziva za središnji južnoslavenski jezički tip kojim se po doseljenju Slavena na Balkan govorilo.

Posebnu pažnju obraća na tradiciju upotrebe naziva za jezik. To su nazivi *slovenski, slovinski, slavski, ilirski, ilirički, bosanski, bošnjački*. Svi oni odnose se na jedan isti jezik nastajući i odomaćujući se u zavisnosti od konkretnih prilika, posebno od svijesti o općoj jezičkoj povezanosti, uveliko ovisno i od gledanja na misiju jezika u kulturom zbližavanju Južnih Slavena.

Nazivi *bosanski* ili *bošnjački* jezik imaju kod Bošnjaka najdužu tradiciju, a bitno je to da su se oni odnosili na širi jezički prostor od onoga na koji se jezičkoformalnom odrednicom upućuje.[7] Odnosili su se, zapravo, na čitavu (istina teritorijalno i jezički nepreciziranu) središnju štokavštinu, koja je još odranije, prije jezičkih reformi, imala uvjete da posluži najprihvatljivijom osnovom za zajednički jezik. Dakle, i znatno

7) U našim prilikama tako je, u stvari, odvajkada bilo. Tako se i danas u nazivu za zajednički književni jezik javlja raskorak između onoga što se njime formalno obuhvata i onog što se pod tim nazivom stvarno podrazumijeva.

prije Vuka Karadžića, začinju se i formiraju uslovi (koji u smislu organiziranijih akcija kao posljedice nacionalnih buđenja još ne sazrijevaju) da se središnji štokavski tip uzme za osnovicu književnog jezika. Taj tip se tada određuje kao *bosanski* ili *bošnjački* govor, odnosno jezik.[8] Hadžijahić se, nadalje, zadržava na "osobitostima kulture bosanskih Muslimana",[9] tradiciji bošnjačke junačke pjesme i sevdalinke, kao i drugih vidova stvaralaštva na maternjem jeziku, potom na bosančici kao specifičnom pismu i, naročito, na alhamijado-tekstovima. Zanimljiva su i razmatranja o jeziku u islamskim školama, naročito o akcijama usmjerenim na uvođenje novoštokavštine. Pošto su te akcije imale svoje organiziranije vidove, o kojima autor i detaljnije govori, to mu dopušta da u vezi s njima zaključi:

"*Kod Muslimana, slično Vukovom pokretu za narodni jezik i književnost u Srba i ilirskom pokretu u Hrvata, također se razvio, ali sa znatnom retardacijom, pokret za uvođenje narodnog jezika u škole i za širenje literature na narodnom jeziku. Pokret je nastao i razvijao se na specifičan način i pod specifičnim prilikama, pri čemu je bilo od osnovne važnosti kako se opredijeliti prema do tada naslijeđenim orijentalnim tradicijama*".[10]

Pokretanje listova i osnivanje kulturnih društava početkom XX vijeka tijesno su vezani za dosljedniju upotrebu maternjeg jezika. Na taj način bošnjačke mase postepeno se oslobađaju orijentalne jezičke usmjerenosti, mada je orijentalni jezički elemenat već od samih početaka išao skupa sa upotrebom maternjeg jezika i mada je imao i svoja originalna rješenja u rezultatu slavensko-orijentalne simbioze. U svojim završnim razmatranji-

8) "Jezik u Bosni, a često i izvan nje, redovito se nazivao *bošnjačkim*. Bosanski naziv za jezik upotrebljavao se često i u diplomatskom ophođenju na Porti; isto je tako taj naziv za jezik uobičajen kod svih pisaca Muslimana, od kojih izvjestan broj piše bosanskim jezikom, a arapskim pismom" (*Hadžijahić*, str. 24-25.). "Karakteristično je i to da su se mnoge slavensko-muslimanske etničke grupe izvan Bosne, počevši od Novopazarskog Sandžaka pa dalje na istok, osjećale *Bošnjacima* i svoj jezik nazivale *bosanskim*, a da se ne može dokazati da se tu radilo o eventualnim bosanskim doseljenicima" (*Hadžijahić*, str. 22.).

9) "Nema sumnje da je prije svega pripadnost islamskoj religiji osnovna činjenica koja je uslovila etničko diferenciranje Muslimana. Poznato je da islam nije samo vjersko-moralno učenje koje se ispoljava i kroz utvrđeni ritual, već je to čitav sistem ponašanja. Treba ipak naglasiti da je u bosanskoj sredini (slično kao i u drugim etničkim sredinama) islam primio i određene posebne nacionalne crte, s jedne strane, pod uticajem stare slavenske religije, a, s druge strane, pod uticajem bogomilstva" (*Hadžijahić*, str. 102.)

10) *Hadžijahić*, str. 123.

ma o bošnjačkom identitetu Hadžijahić govori o faktoru nacionalnoga diferenciranja u odnosu na jezičku homogenost, pri čemu zaključuje:

"Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje od Srba i Hrvata barem u toj mjeri u kojoj se Srbi i Hrvati razlikuju međusobno, bez obzira što su i jedni i drugi i treći južnoslavenskog porijekla i govore jednim jezikom"[11]

Kulturni pokret Bošnjaka, prema tome, tijesno je vezan sa jezičkim tendencijama; ove tendencije i kod Bošnjaka imaju nacionalno obilježje. U vezi s tim Hadžijahić kaže:

"Slični, mnogo raniji pokreti kod Srba (Vuk) i Hrvata (ilirski pokret) zapravo su integralni dijelovi nacionalnih pokreta. Program za uvođenje narodnog jezika čini najizrazitiji dio buržoaskih nacionalnih pokreta. Prema tome, nesumnjivo nacionalni karakter ima pojava 'Behara', 'Gajreta', 'Islamske štamparije', program za odbacivanje udžbenika na turskom i arapskom jeziku i uvođenje udžbenika na narodnom jeziku, makar i arapsko-turskim pismom"[12]

Suljevićev teorijski pristup odnosu jezik-nacija

Suljevićeva knjiga posvećuje dosta pažnje jeziku kao jednom od osnovnih elemenata nacionalne identifikacije. Pošto je ovo djelo među dosadanjim sintetskim obradama nacionalnog razvoja Bošnjaka u teorijskom smislu, čini se, otišlo najdalje, ono je to učinilo i u razmatranjima o ulozi jezika u nacionalnom formiranju. Zahvaljujući zavidnom nivou izgrađenosti svoga teorijskoga prilaza nacionalnom fenomenu, Suljević jezik stavlja na ono mjesto koje mu u nacionalnom pogledu pripada, pri čemu njegovu ulogu unekoliko i relativizira. On se bavi i nekim od najznačajnijih momenata u vezi sa bošnjačkom jezičkom genezom obrazlažući savremeni teorijski pristup odnosu jezik-nacija i stvaralački ga primjenjujući na naše kulturnohistorijske prilike. Pri tome se posebno bavi odnosima među jezičkim tradicijama, te zabludama Vuka Karadžića u dosljed-

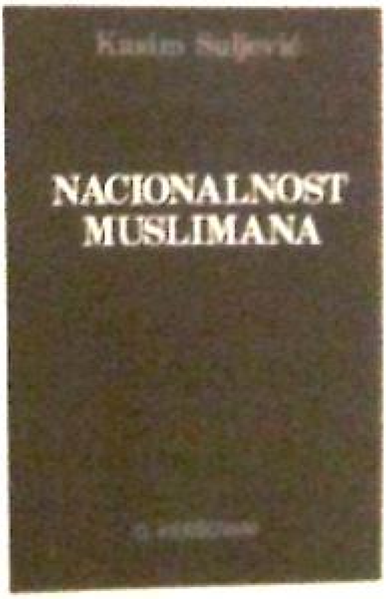

11) *Hadžijahić*, str. 246.
12) *Hadžijahić*, str. 143.

noj primjeni filološkoga kriterija u nacionalnom određenju, sve to sagledavajući u općem sklopu južnoslavenskoga kulturnog naslijeđa. Smatramo da je ovaj autor dao do sada i najizgrađenije gledanje na neka naša dosta složena jezička i kulturna pitanja u vezi sa nacionalnim formiranjima. On je, zapravo, ulogu jezika u nacionalnom raspoznavanju Bošnjaka (i ne samo njih) sagledao na način koji mu je omogućio da se argumentirano razračuna sa nekim našim tvrdo ukorijenjenim nacionalnoromantičarskim zabludama. Tako npr. Suljević objašnjava kako dolazi do toga da se jeziku daje politička dimenzija i kakvog odraza ta dimenzija ima na utvrđivanje njegovog naziva:

"Nema naroda bez jezika, prema tome svaki narod je i 'zajednica jezika', ali svaki narod nije svoj jezik institucionalizirao, što znači da svoj jezik nije imenovao nacionalnim imenom, nije mu dao političku dimenziju u vrijeme nacionalnog pokreta za oslobođenje, borbi za nacionalnu školu i u nacionalnoj kulturi uopće, dižući ga tako na rang nacionalnog pitanja".[13]

Fakt religiozne heterogenosti i jezičke homogenosti u Bosni i Hercegovini historijski je naslijeđena pojava[14] i iz njega proizlaze i naše današnje akcije u vezi sa jezikom. Suljević ih, inače, ne smatra poduhvatima strogo usmjerenim na ostvarenje određenih političkih ciljeva već ih sagledava kao izraz daleko šireg kulturnoga kontinuiteta u odnosu na koji društvo danas ima i više sluha i više odgovornosti:

"Pošto jezička pitanja nisu samo lingvistička, nego oduvijek političko-socijalna, nacionalna, višenacionalna, to je onda iziskivalo da u jeziku i oko jezika ne vode politiku samo lingvisti, niti to može biti monopol pojedinih institucija, nego i interes širih društveno-političkih subjekata. Negativne tendencije, a u osnovi nacionalističke, vodile su narušavanju zajedničke jezičke strukture bosanskohercegovačkih naroda i njihovog autohtonog jezičkog izraza. Na tome se zasnivao nužan i samoodnos *poslije polustoljetne pasivizacije prema pitanju jezika u Bosni i Hercegovini i 'republičkim stan-*

---

13) *Suljević*, str. 32.

14) "Bosna i Hercegovina stoljećima je nosila *religiozno-konfesionalnu heterogenost i lingvističku homogenost*, dva otvorena medija koji su se integrativno spajali izvan njenih granica i jezički i religijski. Bili su to presudni činioci u nacionalnoj etnohomogenizaciji, jer su se putem religije i jezika svi pravoslavci inkorporirali u srpski nacionalni korpus, a svi katolici u hrvatski nacionalni korpus. Prema tome, sa aspekta nacija, hrvatske i srpske, oni se pokazuju kao integrirajući, a sa aspekta Bosne i Hercegovine kao dezintegrirajući. Ovdje je vjerska identifikacija i religija u njenoj kulturnoj dimenziji bila osnova za nacionalno diferenciranje i ona koja spaja izvan Bosne i Hercegovine i ona koja razdvaja unutar Bosne i Hercegovine" (*Suljević*, str. 88-89.)

dardizacijama'. Dvovarijantno podvajanje jezika vodilo bi cijepanju superstrukture, značajnog konstitutivnog elementa zajedništva na kome je formirana kultura Bosne i Hecegovine. Bilo bi to suprotno tradiciji jezika, interesima bosanskohercegovačkih naroda, jezičkoj funkcionalnosti i nacionalnosti, te je otuda uslijedilo i njegovo političko definiranje i ustavno normiranje."[15]

Zaključujući o osnovnim svojstvima jezika u našim međunacionalnim formiranjima, Suljević kaže:

"Zato, pitanje odnosa jezika i muslimanske nacionalnosti nužno se dovodi u vezu sa pitanjem mjesta bosanskohercegovačkih naroda i njihovog autonomnog izraza u sklopu cjeline jezika, koji je jedan, ali nije i jedinstven. Dalje sociološko pitanje je u kom odnosu se pojavljuju četiri *naroda i jedan jezik kao njihov zajednički, prvo, u slučaju* imena *ili* naziva, *drugo, u slučaju* 'nacionalnih varijanti', *treće, u slučaju* dva pisma, *i četvrto, u slučaju* leksike i termina. *Pristup oslobođen emotivno-iracionalnih naboja pokazuje da u svim slučajevima nacionalno određenje gubi na intenzitetu, jer izlazi iz okvira jednonacionalne strukture"*.[16]

U svakom slučaju, Suljevićev odnos prema tradiciji jezičke upotrebe u vezi sa nacionalnom tradicijom teorijski je izgrađeniji i emocionalno neutralniji u odnosu na neka gledanja u našoj lingvističkoj literaturi.[17] Valja ga, stoga, uzimati i kao jedno od uspješnih teorijskih polazišta za sociolingvistička istraživanja kad se radi o odnosu jezik - nacija.

Doprinos knjiga o bošnjačkom identitetu boljem shvatanju uloge jezika u formiranju tog identiteta

Knjige o nacionalnosti Bošnjaka koje su se kod nas pojavile u posljednjih dvadesetak godina osvjetljavaju, dakle, i mnoga pitanja u vezi sa jezičkim naslijeđem i odnosom prema naslijeđima drugih "srpskohrvatskih nacija". Knjige Muhameda Hadžijahića i Kasima Suljevića u tom smislu nude nam najviše.[18] One su bacile više svjetla na odnos jezičke komponente prema

15) *Suljević*, str. 250.

16) *Suljević*, str. 250.

17) Pri ovome mislimo na još uvijek prisutne posljedice lingvističkih konflikata iz sedamdesetih godina, koji su bili stavljeni u službu otvorene političke borbe.

18) Pri tome, naravno, ne mislimo da Purivatrina i Ćerićeva knjiga zbog toga gube na kvalitetu; svjesni smo da se tu radi o razlikama u koncepcijama istraživanja problematike bošnjačke geneze.

nacionalnoj komponenti Bošnjaka nego što je to do tada u našoj nauci učinjeno. Lingvistička nauka i inače ne raspolaže naučno fundiranijim širim obradama odnosa jezik - nacija u našim međunacionalnim prilikama.[19] Kad se, pak, radi o bošnjačkoj naciji, te obrade su još u začetku. I baš zbog toga za ovaj aspekt istraživanja Hadžijahićevu i Suljevićevu knjigu smatramo dobrim polazištima.

U vezi sa razvojem bošnjačke nacionalnosti i jezičke fundiranosti njezinog identiteta, u ovim knjigama obrazlažu se slijedeća kulturnohistorijska fakta:

Prvo. Polazište u formiranju naših nacionalnih posebnosti je zajednička slavenska etnička i jezička osnova. Ona je služila (i danas služi) najznačajnijom sponom među našim nacionalnim individualitetima. Ta spona ima svoje najdublje historijske korijene.

Drugo. Bošnjaci nisu ni od koga primili jezik već su govorili i govore svojim jezikom. Oni su učestvovali u njegovom stvaranju, čuvanju i bogaćenju. Stoga se pojave negiranja historijskih činjenica, kakvo je npr. Maslešino rasuđivanje u vezi sa njegovom tvrdnjom da Bošnjaci "govore srpskim ili hrvatskim jezikom", uzimaju kao primjeri nenaučnih zastranjivanja.

Treće. Pošto su se bosanski Muslimani i ranije identificirali kao *Bošnjaci* ili *Bosanci*, kod njih postoji tradicija upotrebe naziva *bošnjački* ili *bosanski* jezik za svoj materinji jezik.

Četvrto. Još mnogo prije Vuka Karadžića kulturni radnici među Južnim Slavenima zalagali su se za *bosanski govor*, odnosno *bosanski jezik*, idealizira-

19) U posljednje vrijeme, međutim, javlja se veći interes za sociolingvističku problematiku, koji u jugoslavenskim razmjerama rezultira i organiziranijim formama. (V. *Jezik i nacionalni odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo, 1984., str. 450).

jući ga kao najljepši, najmilozvučniji i sl., preporučujući ga za osnovu zajedničkoga književnog jezika.

Peto. Orijentalni jezici igraju vidnu ulogu u pisanoj tradiciji Bošnjaka, a veliki je broj domaćih stvaralaca koji pišu na ovim jezicima.

Šesto. Poseban pečat bošnjačkoj pisanoj tradiciji daje alhamijado literatura, pisana na maternjem jeziku arapskoga pisma.

Sedmo. U leksici turcizmi čine značajan neslavenski sloj u pisanoj, usmenoj i uopće dijalekatskoj tradiciji Bošnjaka.

Osmo. I kod ove nacije, kao kod Srba i Hrvata, javlja se pokret za uvođenje narodnog jezika u škole i uopće u literaturu, koji je uslijedio kasnije u odnosu na srpsku i hrvatsku kulturnu sredinu.

Deveto. Upotreba maternjeg jezika i njegov stvaralački kontinuitet kod Bošnjaka nikad nisu prekidani. U grafiji naročitu ulogu u očuvanju toga kontinuiteta ima bosančica, adaptirano ćiriličko pismo.

Deseto. Specifična obilježja ima bogato usmeno stvaralaštvo Bošnjaka, posebno junačka epika i narodna lirika, koje čuvaju kontinuitet umjetničkog iskazivanja na maternjem jeziku.

Jedanaesto. U dijalektima postoje izvjesne osobine koje se mogu smatrati govornim odlikama tipičnim za Bošnjake.

Zadržat ćemo se ovom prilikom i nešto šire na svakom od ovih pitanja, nastojeći ih problemski donekle produbiti. Cilj nam je, također, da na neke od istraživačkih problema posebno ukažemo i da iznesemo svoje gledanje na najvažnije pravce budućih istraživanja.

Natpis na stećku iz Humskog kod Foče (XIV vijek)

Naslijeđena jezička srodnost

Jezička srodnost već od samih početaka zajedničkog življenja na Balkanu povezivala je južnoslavenske etnose u jednu cjelinu, a ta srodnost bila je dugo vremena glavni uzročnik tendencija formiranja jedne narodne cjeline srazmjerne jezičkoj bliskosti. I u našem slučaju se, međutim, pokazalo da jezička bliskost sama po sebi nije dovoljna da neutralizira i druge važne, pa i važnije, faktore koji utiču na diferenciranje. Ti drugi faktori, prije svega religiozni i državni, djelovali su upravo suprotno od fakto-

ra jezičkog jedinstva; ugrađivali su se u temelje formiranja nacionalnih individualnosti. Okolnosti cijepanja hrišćanske crkve uticale su na izdvajanje jednog zapadnog i drugog istočnoga dijela, religiozno razdvojenih na katoličanstvo i pravoslavlje. Mada su etničke cjeline na zapadu i na istoku dijalekatski donekle ipak bile razdvojene (na zapadu dominiraju čakavština i kajkavština, dok je istok štokavski), u toku vijekova održava se jedna koine koju možemo uvjetno odrediti kao središnju štokavsku, a koja,

Natpis na latinskom iz I vijeka do nove ere

posebno u narodnom stvaralaštvu, odražava kontinuitet svijesti o široj jezičkoj povezanosti, bez obzira na jezičku razdijeljenost regionalnih literatura. Treći religiozni elemenat, islamski, naslojava se na zatečenu zapadno-istočnu odnosno katoličko-pravoslavnu podijeljenost, hvatajući duboke korijene na središnjem štokavskom terenu. I to baš onom koji je i inače predstavljao neku vrstu dijalekatske ćuprije između zapada i istoka. U takvim najopćijim religiozno-jezičkim okolnostima formiraju se tri nacionalna individualiteta kojima glavni pečat udara religiozna trojnost uobličena u okviru srodnoga dijalekatskog mozaika zapadnojužnoslavenskoga tipa. Toj religioznoj trojnosti podršku daje i državna, teritorijalna razdvojenost, kontinuitet srednjovjekovnih državnih tvorevina na zapadu, istoku i na središnjem terenu.[20] Tako se katoličanstvo vezuje za svoju državnu maticu Hrvatsku, pravoslavlje za Srbiju i Crnu Goru, a islam za Bosnu.[21] Naravno, ta su vezivanja ovdje predstavljena u najgrubljim crtama, pri čemu se, dakako, ne zanemaruje historijska činjenica katoličkog i pravoslavnoga kontinuiteta i na središnjem terenu, koji pokriva Bosna kao postojana državna tvorevina. Ipak, ni faktor religiozne podijeljenosti nije apsolutno presudan za nacionalna diferenciranja na našem tlu. O tome, naime, svjedoči identitet crnogorske nacije. On se opire i jezičkoj i reli-

20) U teoriji lingvističke geografije jedan od njezinih postulata vezan je za faktor uticaja administrativno-političkih granica na formiranje lingvističkoga pejzaža. O tome detaljnije: Dževad A. Jahić, *Lingvistička geografija - predmet i metodi istraživanja, dosadašnji rezultati*, Zbornik radova sa "Savjetovanja o pitanjima standardizacije geografskih naziva u jezicima naroda i narodnosti SFRJ", Sarajevo, 1984., str. 135-156.

21) Pri tome, naravno, ne isključujemo katolički elemenat u Sloveniji, niti pravoslavni u Makedoniji, koje ovom prilikom izdvajaju faktori drukčije jezičke pripadnosti.

gioznoj srodnosti u odnosu na srpsku stranu, a njegovom formiranju podršku prije svega daje kontinuitet crnogorske državnosti, koji prate i druge posebnosti što se u historijskom spletu sklapaju u mozaik nesumnjive posebnosti.

Pečat bana Tvrtka Kotromanića iz 1367. godine

Tri nacionalne cjeline u čisto dijalekatskom smislu formiraju se na štokavskoj osnovi (srpska, bošnjačka, crnogorska), dok se hrvatska posebnost razvija na čakavskoj i kajkavskoj bazi, uz pripadnost i široj (zapadnoj) štokavskoj cjelini. Vukova reforma i ilirski pokret, pak, zatečenu jezičku srodnost ističu kao osnovno geslo svoje borbe za utvrđivanje književnog jezika na novoštokavskim osnovama. Pri tome dubrovačka književnost, pisana novoštokavskim tipom ijekavskog izgovora (ne računajući ikavizam kao pjesnički manir), biva prihvaćena kao most kojim se najprestižnija hrvatska literarna tradicija u jezičkom smislu vezuje za širu štokavsku tradiciju.[22]

Naslijeđena jezička srodnost u kulturnim reformama XIX vijeka iskorišćena je za to da se formira jedan zajednički književni jezik na jezički inače nejedinstvenoj literarnoj tradiciji. Ta jezička srodnost, u čijoj je osnovi dijalekatsko, novoštokavsko ujednačavanje, koje se ugrađuje u bazu zajedničkog jezika, do izvjesne mjere zaustavlja proces međunacionalnih diferenciranja. To zaustavljanje govori o specifičnom toku i ishodu razvoja naših nacionalnih posebnosti koje ne prati (na drugim stranama uobičajena) i jezička posebnost. Naše posebnosti su u stvari uveliko i u našim srodnostima. To se na najupečatljiviji način ogleda baš u našem jezičkom specifikumu, koji najčešće određujemo formulom *1 jezik = 4 nacije*.[23] Tu posebnost mi počesto zanemarujemo, ili je, naprosto, ne shvatamo. Stoga nije ni čudo što se za jezičku dimenziju u našim rasprava-

22) Ni jedna od ostalih pisanih tradicija sa hrvatskoga tla nije posjedovala jezička svojstva kojima bi se nametnula na način na koji je to mogla dubrovačka književnost, a ni jedna, opet, nije imala takav prestiž kakav je imala kultura Dubrovnika.

23) Naša specifičnost i ne ogleda se toliko u tome što imamo jedan jezik za četiri nacije, jer i drugdje ima slučajeva da jedan jezik biva komunikaciono sredstvo za više nacija. Ona se ogleda u tome što su te četiri nacije teritorijalno i uopće kulturnohistorijski tako izmiješane da one čine jedan osoben splet drugdje neponovljiv.

ma počesto misli da je nametnuta, da je posljedica lingvističko-politikantskih uobrazilja i profesionalnih isključivosti, da je u službi dnevne politike i sl. U službi takvih zastranjivanja u shvatanju šire dimenzije ovoga problema u stvari je naša nedovoljna svijest o relevantnosti jezika u našim prilikama, o relevantnosti koju niko nije izmislio već je ona naše "nužno zlo", naše breme što nam ga je historija tutnula i koje je, stoga, nemoguće jednostavno odbaciti. Ono je, zapravo, naša sudbina.

Tvrdnja da Bošnjaci "nemaju svog jezika"

Sve do najnovijeg vremena, u kojem je nauka uspjela razbiti mnoge od naših krivih predožbi, manipuliralo se jezičkom istovjetnošću Bošnjaka sa drugim nacijama srpskohrvatskog jezika, odlikom koja je najčešće služila "argumentom" za tvrdnju da Bošnjaci "nemaju svoga jezika". Danas je posve jasno da se iza ovakvih, reklo bi se apsolutno laičkih ubjeđenja, krije namjerno prikrivanje notornih istina, kao refleks političkih težnji ili predubjeđenja koja idu u sferu ličnih opterećenja. Vrlo je interesantno, međutim, da su takve tvrdnje dolazile i iz pera onih koji su se znali osvjedočiti kao marksisti stvaralačkoga kova, kakav je slučaj sa Veselinom Maslešom. Njegova tvrdnja da Muslimani "govore srpskim ili hrvatskim jezikom", koju citira Suljević,[24] (ako zanemarimo mogućnost Maslešinih ličnih opterećenja) za nas može biti znak za to koliko je uopće u našoj literaturi (ne računajući onu najnoviju) odnos između jezičke jednoobaznosti i nacionalne diferencijacije bio slabo razrađen i koliko se tu lutalo, čak i u "Marksovom šinjelu". Naravno da je jednom marksisti kakav je Masleša moralo biti jasno da bi "nemati svog jezika" za bošnjačku naciju (kao, uostalom, i za druge nacije) značilo "nemati sebe", ne postojati. To što je maternji jezik Bošnjaka onaj isti jezik koji je maternji i za Srbe, Hrvate i Crnogorce (naravno, ne u svemu jedinstven) i jest specifikum na kojem se itekako može oštriti i teorijsko i praktično istraživačko pero. Po Maslešinoj logici, i za

Povelja Tvrtka II iz 1421. godine

24) *Suljević, str. 249.*

druge nacije nekadanjeg srpskohrvatskog jezika moglo bi se reći da "nemaju svoga jezika", jer on nije samo njihov već je i "nečiji drugi". Suljević u svojoj knjizi npr. za Maslešinu tvrdnju kaže da ona "ne počiva samo na Staljinovoj definiciji nego i na građanskoj svijesti i nacionalističkim koncepcijama. Za njenu zasnovanost nedostaje induktivno-analitički pristup, nužan da osnaži ili obesnaži svaku teoriju".[25] Maslešinim gledanjima pridružuje se etnolog i geograf Milenko Filipović u jednom inozemnom enciklopedijskom izdanju, iz ne tako davne 1965. godine, na čemu se u svojoj knjizi zadržava Purivatra. Prema Purivatrinim navodima, Filipović u tom izdanju, naime, tvrdi da su Bošnjaci po jeziku i po svojim bitnim etničkim osobinama dijelovi srpskog, hrvatskog i drugih ovdašnjih naroda, da nemaju, dakle, ni svog jezika.[26] Takva tvrdnja, koja potiče iz relativno novijeg vremena, govori u stvari o dubokim korijenima koncepta koji spominje Suljević i o tome kako se taj koncept pod plaštom nauke proturao i na "neutralnom terenu", u inozemnim izdanjima.

"Jezičko opredjeljivanje" Bošnjaka

U historijskoj nauci poznati su, naime, primjeri "jezičkog opredjeljivanja" Bošnjaka kao sredstva političkih manipuliranja i unutar samih bošnjačkih redova. Da ova nacija "nema svoga jezika" i da se mora opredjeljivati ili za "srpski" ili za "hrvatski" jezik parolaziralo se samo onda kad je koju od bošnjačkih stranaka karakterizirala srpska ili hrvatska politička tendencija.[27] Stoga Suljević, u vezi sa svim nenaučnim zastranjivanjima i političkim mahinacijama sa jezikom, u svojoj knjizi zaključuje:

"Jer, Muslimani nisu niotkoga primili jezik, govore svojim jezikom. Učestvovali su u njegovom stvaranju, čuvanju i bogaćenju kao i ostali narodi istog jezika. Na tom jeziku dali su i ostvarenja narodne i umjetničke književnosti. Jezik je jedno, a naziv jezika drugo. *Naziv jezika, njegovo ime je stvar konvencije, te kao što se jezik historijski mijenjao, vremenom se mijenjao i njegov*

25) *Suljević*, str. 249.
26) "Tu se, naime, tvrdi da je kod Muslimana 'tek u toku proces nacionalnog opredjeljivanja prema Srbima i Hratima, dok je sličan proces u Makedoniji i Crnoj Gori već daleko odmakao'. Do kakvog apsurda idu ove teorije vidi se po tome što bi Muslimani opredijeljeni kao 'Srbi', 'Hrvati', 'Makedonci' itd. činili grupe muslimanskog stanovništva 'koje su po jeziku i po svojim bitnim etničkim osobinama dijelovi pomenutih naroda'".
27) O jeziku kao sredstvu političke borbe u doba Austro-Ugarske v. Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973., str. 133.

naziv. Istina, Muslimani nisu transponirali i svoje ime u današnji naziv jezika, što im ne umanjuje nacionalno određenje i identifikaciju".[28]

Tradicija upotrebe naziva *bosanski jezik*

Tradicija upotrebe naziva *bošnjački*, odnosno *bosanski jezik* vrlo je jaka, a ona je svakako u direktnoj vezi sa upotrebom imena *Bošnjaci*, odnosno *Bosanci* za muslimanski elemenat u granicama Bosanskoga pašaluka.[29] Ta tradicija govori o tome da u formiranju Bošnjaka maternji jezik igra važnu ulogu. Njegovo očuvanje, unatoč snažnim pritiscima i širenjima orijentalnog jezičkog elementa u sklopu bogate islamske kulture na našem tlu, jedna je od historijskih poluga na kojima se učvršćuje nacionalna individualnost. Ovdje se radi o individualnosti formiranoj u specifičnom balkanskom spoju između slavenskog etničkog i jezičkog identiteta i islama kao velike svjetske religije, koja slavenski identitet nije dovodila u pitanje. Upravo taj slavenski jezički supstrat[30] bio je duboko ukorijenjen u svijesti bošnjačkog etnosa, predstavljajući vezu sa iskonskom etničko-jezičkom pripadnošću, na koju nova vjera, donesena putevima historije, véze svoj osebujan slavensko-orijentalni vez na balkanskoj osnovici. Baš stoga su se nazivi *Bošnjaci*, *Bosanci*, kao i *bošnjački*, *bosanski jezik* dugo čuvali, kao jezičkoformalne odrednice koje su krile aktivan stav prema vlastitom porijeklu.[31] U lingvističkom smislu, ovakvi nazivi za jezik pokrivali su središnji štokavski prostor, na kojem su se novoštokavske razvojne tendencije miješale sa zapadnijim štokavskim odikama, u jezičkom smislu arhaičnijim, evolutivno sporijim. Taj prostor bio je, međutim, u geografskom pogledu *cen-*

28) *Suljević*, str. 249.

29) "Ranije su se Muslimani etnički identificirali kao *Bošnjaci* ili *Bosanci*, pa i *bosanski Turci* (pojam *turci* općenito je uziman u vjerskom smislu), a svoj su jezik nazivali *bosanskim jezikom*" (*Hadžijahić*, str. 243.)

30) Pojam *supstrat* ovdje upotrebljavamo u smislu pripadnosti slavenskom elementu, koji je supstratski u odnosu na noviji orijentalni elemenat. Pri tome ne zaboravljamo da se terminom *supstrat* u našem južnoslavenskom slučaju najčešće označava balkanski, neslavenski supstrat, npr. ilirski, trački i sl.

31) Ovakav naziv za jezik, naravno, nisu upotrebljavali samo pripadnici islama. O tome *Hadžijahić*, str. 24-38.

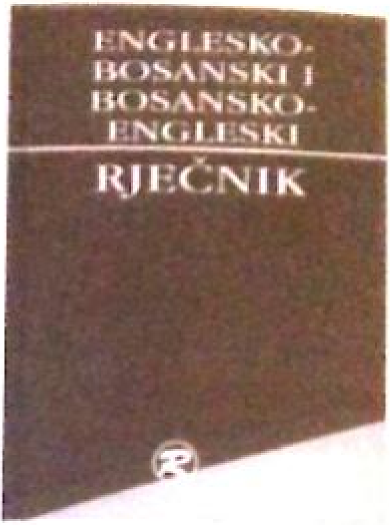

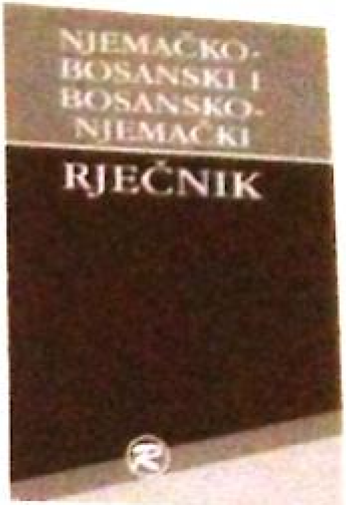

tralni, zbog čega su se na njemu i inače sudarili mnogi povijesni vjetrovi ostavljajući posljedice u vidu kulturnih interferencija. Zato je jezik koji ga je odlikovao imao predispozicije da, i prije organiziranih pokušaja standardizacije, posluži nekom vrstom prešutne središnje južnoslavenske komunikacione spone u vremenima kad naše nacionalne geneze nisu još mogle uroditi zrelim plodovima. Kasnije prihvatanje naziva *srpskohrvatski*, odnosno *hrvatskosrpski* jezik kod Bošnjaka, u rezultatu kulturnohistorijskih previranja XIX vijeka, ni u kojem slučaju ne znači da je u njihovom nacionalnom formiranju postojala distanca prema pitanju vlastitog jezika. Tu distancu vidnije nije uspijevao uspostaviti ni orijentalni jezički sloj, inače snažno prisutan u pisanoj tradiciji. Da te distance u osnovi nije bilo i da je materni jezik u nacionalnoj evoluciji Bošnjaka bio od presudne važnosti, najbolje govori ukorijenjenost upotrebe spominjanih naziva za jezik kojim se govorilo i stvaralo (o tome detaljnije u ovoj knjizi u poglavlju *Bosanski jezik*). Ta ukorijenjenost svjedoči o vrlo aktivnom odnosu prema autentičnom jezičkom naslijeđu, kao najpouzdanijem znaku vlastite autentičnosti. To naslijeđe čuvano je kao potvrda etničke izvornosti i kao svjedočenje o samoodržanju na ovim prostorima, što ih je historija maštovito išarala.

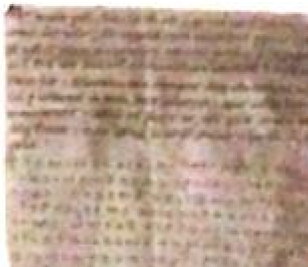

Kulinova povelja iz 1189. godine

Dijalektska baza jezika Bošnjaka

U razvoju pisane riječi na našem tlu dugo je postojala opća koncepcija da se za zajednički jezik uzme "najljepše narječje".[32] Tako npr. prema Hadžijahićevim navodima, iz sredine XVII vijeka o tome govore Mikaljina bilježenja da "u 'ilirskom jeziku' ima mnogo i različitih načina govora, ali svako veli da je bosanski jezik najljepši, radi čega bi svi ilirski pisci morali nastojati da njim pišu".[33] Teza o "ljepšem" i "ružnijem" dijalektu ili jeziku u lingvističkom smislu je neodrživa. Šta se, međutim, pod takvim estetskim odrednicama u historiji pisane i usmene riječi kod nas i drugdje podrazumijevalo, posebno je pitanje koje bi valjalo detaljnije obrazložiti, a za naše prilike i dublje istražiti. Središnji štokavski prostor i u svijesti najvećih autoriteta predvukovskog vremena mogao je važiti kao "najljepši" zbog toga što je on u jezičkom smislu posjedovao najveći broj, da uvjetno kažemo, "prosječnih" štokavskih osobina, koje su kao takve mogle imati *širu* komunikacionu sposobnost, osobito na relaciji istok-zapad. Šta je sve, pak, u kulturnohistorijskom smislu davalo povoda za formiranje svijesti o "bosanskom govoru" kao toskanskom ili atičkom u našim prilikama, mnogo je važnije i složenije pitanje. Koliku je potporu Vukovoj reformi i ilirskom pokretu taj *bosanski govor* kao "općeilirski" jezik pružao u vidu neke vrste folklornoga koinea, pitanje je koje je u našoj lingvističkoj literaturi obrađivano,[34] mada su i tu mnogi istraživački aspekti ili još neotkriveni ili tek dotaknuti.[35] U svakom slučaju, to je krupan problem naše kulturne prošlosti. U njemu se, prije svega, ogledaju zakonitosti naših međunacionalnih veza, koje i jesu glavni predmet

Tvrtkova povelja iz 1382. godine

32) "Kanižlić, Katančić, Appendini, Ivan Popović, kojemu je bosanski govor među slavenskim isto što i atički među grčkim, u nastojanju za književnim jedinstvom Južnih Slavena, zalagali su se za usvajanje bosanskog govora kao općeg književnog jezika još mnogo prije manifesta od 1850., u kojem su se najpriznatiji srpski, hrvatski i slovenski književnici i učenjaci izjasnili za južno narječje kao 'najpravije i najbolje'" (*Hadžijahić*, str.31.)

33) *Hadžijahić*, str. 30.

34) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)*, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, 1970., str. 85-119.

interesiranja i onda kad izdvajamo samo jednu od nacionalnih individualnosti, u nastojanju da se baci više svjetla na neke konkretne pojave. Kako su se zajednička nacionalna naslijeđa npr. ugrađivala u formiranje svijesti o bosanskom jezičkom prostoru kao našem toskanskom za budući književni jezik, takvo pitanje, naravno, nemoguće je postavljati i razrješavati u apstrakcijama nacionalnih "zatvorenih bašči", već ga valja razrađivati u širim okolnostima međunacionalnih vezanosti.

Ploča velikog sudije Gradeše iz Podbrežja (Zenica), XII vijek

Orijentalno jezičko naslijeđe

Orijentalni jezici, općepoznato je, igraju vidnu ulogu u kulturi Bošnjaka, mada je i njihov udio u tom smislu još uvijek nedovoljno istražen. Turski jezik bio je jezik administracije, pa i škole, a arapskim se služilo u religioznom životu. Na turskom, arapskom i perzijskom jeziku naši ljudi pisali su umjetnička i naučna djela.[36] Njihovo stvaralaštvo predstavljalo je svojevrstan izraz balkanskog slavensko-orijentalnog spoja. Taj spoj u lingvističkim pristupima do danas nije dobio svoje cjelovitije interpretacije. Naime, među orijentalistima i serbokroatistima suočenim sa mnogim pitanjima našega kulturnog naslijeđa i dalje stoji podubok, dosad neprevladan jaz.[37] A orijentalnom jezičkom naslijeđu Bošnjaka valjalo bi pristupati kao dijelu cjelokupnoga kulturnog naslijeđa našega tla, prateći stvarne odnose prema kontinuitetu stvaralaštva na maternjem jeziku. Postojanje složenih međuodnosa u toj sprezi zahtijeva tijesnu saradnju među orijentalistima i serbokroatistima, koja, na žalost, do danas nije dostigla zadovoljavajući nivo.[38]

35) O tome posebno na kraju ovoga poglavlja.

36) V. Džemal Čelić, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Odjek 15-30, septembar 1982., br. 18, str. 14, gdje se npr. spominje blizu pet stotina stvaralaca, "od epigrafičara do pisaca krupnih i zapaženih djela proze i poezije".

37) O tome smo pisali ranije; v. Dževad A. Jahić, *Prizma i naše lingvističko ogledalo (o jezičkom proučavanju alhamijado-literature)*, Odjek 1-15. juni 1981., broj 11, str. 18, 26.

38) Ovim ne želimo ni najmanje obezvrijediti pojedine individualne napore niti organizirane akcije koje su poduzimane u Institutu za jezik i književnost u Sarajevu i u Orijentalnom institutu. Međutim, te akcije još uvijek ne daju prave rezultate, mada ima i časnih izuzetaka; v. Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Monografije knj. 1, Sarajevo, 1977., str. 579.

Arapsko pismo u Bosni

Arapsko pismo ima, također, važnu ulogu u bošnjačkoj tradiciji. Već u XV vijeku Bošnjaci počinju pisati tim pismom, ali na svom maternjem jeziku. U vremenu od XVI do XIX vijeka razvija se specifičan vid literature na maternjem jeziku arapskom grafijom. Ta literatura zahtijeva, kao i uopće bošnjačka pisana tradicija na orijentalnim jezicima, dublji istraživački pristup. Ovi vidovi stvaralaštva književnohistorijski su do danas prilično istraženi[39] ali u jezičkom pristupu još nemamo širih razrada.[40] Taj pristup omogućit će budućim istraživačima da sagledaju do sada neotkrivene jezičke veze između alhamijado-literature i domaće epske i lirske baštine. Bit će potom od velike koristi tu pisanu tradiciju pratiti u funkciji bošnjačkoga kulturnog razvoja i oslobađanja od orijentalne jezičke, pogotovu grafijske komponente. Za historiju predstandardnih idioma na našem tlu, međutim, od posebnog je značaja to kako se jezik alhamijado-literature ugrađivao u predstandard Bošnjaka, kao i čime se sve vezivao za predstandardne tipove drugih nacionalnih tradicija. Naročitu pažnju trebalo bi obratiti na veze sa novoštokavskom folklornom koine, općijim dijalekatskim tipom kojim su uveliko prevladavane etničko-religiozne i druge naslijeđene barijere na srednjodinarskom prostoru. Uopće se može reći da je alhamijado-literatura odigrala važnu ulogu u izgrađivanju bošnjačkoga predstandarda, ali da ta uloga u njezinoj kompleksnosti do danas naučno nije objašnjena.

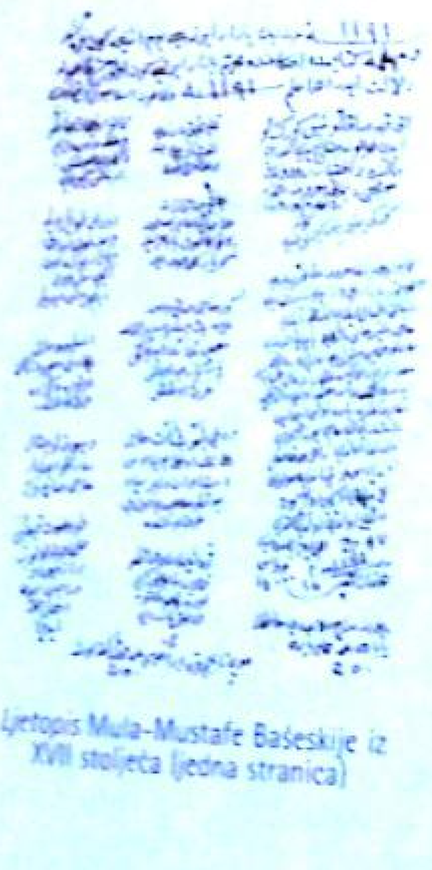

Ljetopis Mula-Mustafe Bašeskije iz XVIII stoljeća (jedna stranica)

39) Književnohistorijskom obradom ove literature u okviru svoje doktorske disertacije pozabavio se Muhamed Huković (Muhamed Huković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci u Bosni i Hercegovini*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1980.).

40) O tome Dževad A. Jahić, *Prizma i naše lingivističko ogledalo*; Herta Kuna, *Neopravdano negiranje*, Odjek, 1-15. septembar 1981., broj 17, str. 12; Dževad A. Jahić, *Kritika ili pridika (povodom članka Herte Kune "Neopravdano negiranje")*, Odjek, 1-15. oktobar 1981., broj 19, str. 20, 22.

Turcizmi odnosno orijentalizmi u jeziku Bošnjaka

Jezičku tradiciju i inače je nužno posmatrati u svoj njezinoj kompleksnosti, pri čemu se počesto raščlanjuje sloj tradicije pisane riječi, koji je u našim prilikama i naročito šarolik,[41] od govornoga, dijalekatskog sloja, u koji su najneposrednije ugrađeni elementi materijalnog i duhovnog razvoja tradicionalne etničke kulture. Oba ova sloja kod Bošnjaka objedinjuje jedna bitna leksička odlika, bogata orijentalna leksika, tzv. turcizmi. Njihov veliki broj i u samom srpskohrvatskom jeziku, a posebno u pisanoj tradiciji i u govorima Bošnjaka, kazuju o tome da je orijentalna kultura ne samo posredstvom Bošnjaka izdubila duboke tragove na širem balkanskom prostoru. Ostavljajući po strani složena pitanja funkcioniranja tog leksičkog sloja u pisanoj riječi, zaključujemo da on danas predstavlja najuočljiviju jezičku odliku narodne kulture Bošnjaka. Jezička svojstva toga sloja na upečatljiv način govore o svojstvima slavensko-orijentalnih interferencija na našem tlu i njihovom odrazu na formiranje bošnjačke individualnosti. Turcizmi u živoj upotrebi iskaz su viševjekovne tijesne vezanosti za orijentalnu materijalnu kulturu, preko koje se, naravno, uspostavljaju i bliske veze sa duhovnom kulturom sa Istoka.[42] Islam kao vjera, a posebno Kur'an, i u ovom smislu igraju važnu ulogu. O ovom sloju leksike u srpskohrvatskom jeziku pisano je do sada u okviru različitih naučnih disciplina,[43] a dosta građe prikupljeno je i publikovano.[44] Rječnici srpskohrvatskog jezika sadrže znatan broj turcizama, a Škaljićev *Rječnik turcizama*[45] sadrži ukupno 6878 riječi iz različitih oblasti života. Ono što nam, međutim, u proučavanju ove leksike posebno nedostaje to je da još uvijek nemamo čak ni najgrubljih predstava o tome kako riječ i njezino značenje teritorijalno variraju, na dijalekatskom nivou, na nivou

41) Džemal Čelić, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, str. 14-15.

42) Ne bismo se, naime, u potpunosti mogli složiti sa konstatacijom Muhameda Hadžijahića da su se turcizmi širili "preko domaćih ljudi, naročito onih koji su se isticali većom istočnjačkom naobrazbom" (*Hadžijahić*, str. 85). Da nije bilo snažne, uostalom i presudne, potpore koju je orijentalna materijalna i duhovna kultura davala širenju turcizama (što se većim dijelom vršilo i mimo posredovanja tih obrazovanih ljudi), ne bismo imali ni blizu toliko turcizama koliko ih danas imademo.

43) U okviru etnologije, folkloristike, historije, dijalektologije, pa i posebnih disciplina kakva je npr. balkanistika.

44) Počev od Vukovog *Rječnika*, preko *Rječnika JAZU* i *Rečnika SANU*, različitih entografskih, historijskih i drugih publikacija, pa sve do nepublikovane građe po razičitim institutima, muzejima i sl.

45) Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo, 1973., str. 662.

bazne narodne kulture, tj. na koji način izolekse i izoseme povezuju ili diferenciraju jedan lingvistički, odnosno kulturnohistorijski prostor. Valja se, dakle, u budućim istraživanjima okrenuti praćenju sloja turcizama u srednještokavskim govorima, a unutar njega sa naročitom pažnjom pratiti značenjska variranja kao elemenat variranja i razvoja bazne etničke kulture. Nadalje, do danas su nam ostale posve nepoznate veze među različitim nacionalnim tradicijama na srednještokavskom terenu kad se radi o ugrađivanju turcizama u četveronacionalni mozaik. A baš srazmjera u stepenu tog ugrađivanja govori o međuuticajima, prožimanjima, omogućava nam da otkrivamo zakonitosti u čuvanju kontinuiteta historijske vezanosti među našim nacijama. Da bi se ovakve bazne veze mogle uočavati i tumačiti, i turcizmima kao dijelu dijalekatske leksike valja pristupati arealnom metodom.[46] Taj metod omogućit će posmatranje terena kao usistemljene, horizontalno predstavljene cjeline, čije je unutarnje diferenciranje indikativno za nacionalne geneze uopće. Odnos između orijentalnog leksičkog fonda u umjetničkoj pisanoj i usmenoj tradiciji i u narodnoj tradiciji u užem, dijalekatskom smislu, posebno je zanimljivo polje istraživanja (v. u ovoj knjizi *Turcizmi u bosanskom jeziku*). U centru interesiranja tu bi morao biti odnos između onoga što je u umjetničkoj, stvaralačkoj refleksiji već zapisano i onoga što u živoj riječi još uvijek postoji. I u tom smislu odgovore očekujemo tek od budućih istraživanja.

Pokret za uvođenje maternjeg jezika u škole

Oblast koja je u jezičkoj tradiciji Bošnjaka bila jedna od najneistraženijih svakako je pokret za uvođenje maternjeg jezika u škole, koji je izrazito kulturnoga karaktera. Naime, historijske činjenice govore da je taj pokret postojao, da je bio odraz složenih društvenih previranja, da je imao

46) V. Dževad A. Jahić, *Dijalekat i međuetnički (međunacionalni) odnosi - na primjeru leksičko-semantičkih izoglosa u narodnoj materijalnoj kulturi istočnobosanskih Muslimana i Srba*, Jezik i nacionalni odnosi. Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo 1983., str. 393-405.

svoje organiziranije forme.[47] Mada je povijest školstva u Bosni i Hercegovini u historijskoj nauci relativno istražena oblast[48] i mada se u takvim istraživanjima problem jezika izdvaja kao jedan od gorućih,[49] može se reći da je u nacionalnoj genezi Bošnjaka pitanje uvođenja maternjeg jezika u škole u historijskim okolnostima XIX vijeka ostalo još uvijek nerazjašnjeno. Uloga listova koji se štampaju na maternjem jeziku u sklopu tendencija postepenoga distanciranja od orijentalne jezičke pripadnosti, tendencija koje su bile svojevrstan izraz otpočinjanja procesa nacionalnog osvješćivanja Bošnjaka, zahtijeva studioznije sociolingvističke istraživačke poduhvate.[50] Istina, u novije vrijeme u Institutu za jezik i književnost u Sarajevu obavljala su se istraživanja jezika štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine. Publikovani rezultati rada na ovom projektu[51] pokazuju da ovakva istraživanja pružaju mnogo podataka za bolje razumijevanje odnosa unekoliko različitih standardnojezičkih tradicija prema procesu stabiliziranja zajedničkog standardnog jezika krajem XIX i početkom XX vijeka.

Tradicija bosančice

Bosanska ćirilica, ili *bosančica*, upotrebljava se kao svjetovno pismo i ona igra najvažniju ulogu u očuvanju kontinuiteta slavenske pisane riječi među bošnjačkim stanovništvom. Ovo pismo njeguje se na dvorovima sandžakbega, a igra ulogu i u diplomatskim kontaktima sa evropskim zemljama. Bosanski begovi dugo vremena se u međusobnim prijepiskama i u kon-

47) *Hadžijahić*, str. 123.

48) V. npr. Đorđe Pejanović, *Srednje škole u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije*, Sarajevo, 1952.; Hajrudin Ćurić, *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967.; Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463. do 1918.*, Sarajevo, 1967.; Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878. do 1918.)*, Sarajevo, 1972. i dr.

49) Zbog toga što se razvoj i uopće karakter školskog sistema i njegov odnos prema vlastima uveliko mjeri i "demokratičnošću" ili "nedemokratičnošću" jezika na kojem se nastava odvija, pišu udžbenici i sl.

50) V. Hanka Glibanović-Vajzović, *Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)*, Jezik i nacionalni odnosi, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo, 1984., str. 405-415.

51) *V. Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu VIII., Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1981, str. 307.

taktu sa Dubrovačkom republikom služe bosančicom, koja se katkad naziva i *begovo pismo* ili *begovica*. Čak se i neki tekstovi na turskom jeziku pišu tim pismom,[52] što sve govori o dubokim korijenima ćiriličke tradicije kod Bošnjaka.

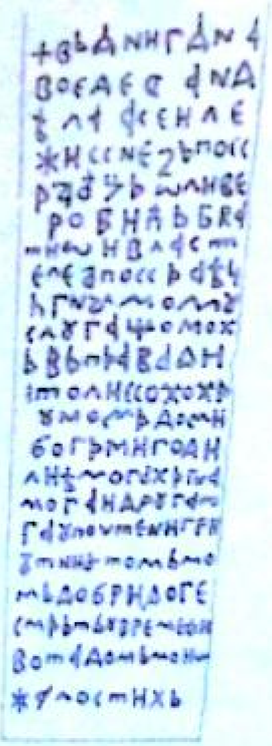

Natpis na stećku kneza Pokrajca u Vrpolju (kod Bileće)

U vezi sa grafijskim svojstvima bosančice i uopće jezikom na kojem je pisana, međutim, mnoge pojedinosti još uvijek ostaju nerazjašnjene. Do danas su ostale nedovoljno poznate veze u upotrebi ovoga pisma i njegovim odlikama kad se radilo o međukulturnim prožimanjima nacionalnih tradicija. Za istraživanje predstandardnog razvoja valjalo bi posebno ispitati jezik pisama krajiških Bošnjaka, neosporno važan korpus koji govori o pravcima razvoja pisanog jezika u uslovima očuvanja neprekinutosti upotrebe maternjeg jezika u pisanoj riječi.[53] Takva kulturna razvojna linija ostvarivala se baš bosančicom, pismom koje je bošnjačkim vladajućim slojevima bilo veoma blisko i koje se doživljavalo kao vlastito grafijsko naslijeđe. To naslijeđe valjat će u budućim istraživanjima cjelovitije obraditi i odrediti mu mjesto u sklopu bošnjačke kulturne tradicije uopće, posebno njegovu vezu sa drugim tradicijama i ulogu u očuvanju kulturnih veza sa pripadnicima drugih religiozno-nacionalnih grupa.

Spoj između slavenskog porijekla i orijentalne tradicije

Veza literarne tradicije kod Bošnjaka sa orijentalnim jezicima i arapskim pismom svakako je tijesna i ona uveliko određuje specifičnost u toj tradiciji. Neosporno je da se literarno stvaralaštvo odvija i na orijentalnim jezicima (arapskom, turskom, perzijskom), a da je velik broj umjetničkih ostvarenja nastao i u grafijsko-jezičkoj simbiozi kakva odlikuje alhamijado-literaturu. Već je spomenuto, međutim, da bosančica, kao adaptirano ćiriličko pismo, igra značajnu ulogu u očuvanju kontinuiteta domaće pisane riječi među Bošnjacima. Spoj između orijentalnog (stvaralaštva na orijen-

52) Džemal Čelić, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, str. 14.

53) V. Asim Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik knj. I, Sarajevo, 1975., str. 7-260.

talnim jezicima), orijentalno-slavenskog (alhamijado-literatura) i slavenskog (bosančica) u pisanoj tradiciji Bošnjaka čini nešto posve specifično. Stoga je donekle i razumljivo što je to naslijeđe do sada samo fragmentarno zahvatano, što se još nije stiglo do njegovih cjelovitijih tumačenja.

Novoštokavska folklorna koine i jezik Bošnjaka

Jedan vid stvaralaštva, međutim, ovdje igra najpresudniju ulogu. Radi se o narodnoj epici i lirici Bošnjaka, fenomenu koji je nastao i razvijao se kao dio šireg epskog i lirskog novoštokavskog interdijalekta, na kojem se vremenom stabilizira jedan novoštokavski izraz neke vrste novoštokavski interdijalekt. Taj izraz ugrađen je u osnove epskog načina kazivanja na srednjedinarskom terenu i u nauci definiran kao novoštokavska folklorna koine.[54] "Ovoga puta ostavljamo po strani pitanje odnosa jezika folklorne literature prema dijalektima koji su joj bili u osnovi, problem nastanka novoštokavske folklorne koine i njezinoga definiranja,[55] pa i pitanje njezinog udjela u formiranju standardnog jezika i njegovom usvajanju na terenu srpskohrvatskog jezika, o čemu se u našoj lingvističkoj nauci do sada pisalo.[56] Za nas je ovoga puta od značaja udio bošnjačke narodne poezije u nastanku i stabiliziranju novoštokavske folklorne koine, udio koji je u literaturi tek dotaknut i koji tek valja detaljnije istraživati. Herta Kuna u svome radu *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku* (Književni jezik 3, god. VII, Sarajevo, 1978., str. 5-29.) prva se sa lingvističkog

54) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*, str. 102-118.

55) "NŠFK (novoštokavska folklorna koine, prim. Dž. A. J.) predstavljala je specijaliziran novoštokavski interdijalekt, kombiniran od osobina koje su u novoštokavskim govorima relativno najraširenije, ali koje najvjerovatnije nisu nikada kao cjelina koegzistirale ni u jednom konkretnom organskom mjesnom govoru, interdijalekt protkan arhaizmima, leksičkim i gramatičkim, slabo zastupljenim u novoštokavskim mjesnim govorima, markiran pojedinim naglašeno lokalnim osobinama što su zajedno s arhaizmima sačinjavale fond poetizama, lako stiliziran tradicijom u vršenju funkcije za koju je specijaliziran i zbog te stilizacije relativno prilično apstraktiziran i relativno i prilično normiran i homogen s obzirom na veličinu teritorija na kojem se upotrebljavao" (Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*, str. 104-105.).

56) O tome opširnije Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*.

stanovišta okrenula tom problemu, ukazujući na mnoge njegove istraživačke aspekte. Jezik bošnjačke narodne poezije, tako, prema Kuninim riječima, "*u odnosu prema standardnom jeziku, uključujući i problematiku te poezije prema vukovskoj, kao i prema tipu govora samih Muslimana, dobiva posebnu dimenziju, s obzirom da je na temelju tog odnosa moguće približiti se razjašnjavanju funkcioniranja novoštokavske folklorne koine pri usvajanju standardnog jezika. Naime, ovo posmatranje može da nam pruži makar i djelimičan odgovor na dva osnovna pitanja u okviru standardizacionih procesa, prvo, u samoj Bosni i Hercegovini, a zatim i na cijeloj teritoriji srpskohrvatskog jezika. Prvo je pitanje koliko je i ova poezija imala udjela u stvaranju folklorne novoštokavske koine, koja je odigrala vrlo bitnu ulogu u samoj inicijalnoj fazi stvaranja standardnog jezika, i drugo, u kojoj je mjeri postojanje ove poezije sudjelovalo u pozitivnom trendu procesa usvajanja standardnog jezika ne samo kod Muslimana nego i uopće na tlu Bosne i Hercegovine*".

Na osnovu konkretne jezičke analize uzoraka bošnjačkih epskih pjesama, Kuna utvrđuje dvije osnovne činjenice: "*prvo, postojanje uzajamnog jezičkog uticaja različitih dijalekatskih area zastupljenih u muslimanskoj narodnoj poeziji (što je naročito vidljivo u oblasti jata i jotovanja, kao i u nekim općim sintaksičkim crtama); drugo, u nizu osobina postoji podudaranje s jezikom vukove narodne poezije i tamo gdje se ona ne podudara sa standardnom srpskohrvatskom normom, što sve govori o nesumnjivom pripadanju i ove poezije novoštokavskoj folklornoj koine i o sudjelovanju u njenom razvoju.*"[58] U ovom radu, koji i inače smatramo dobrim polazištem za istraživanje jezika ove poezije, posebno u odnosu na novoštokavsku folklornu koine, naznačeni su i slijedeći istraživački problemi koje bi dalje trebalo razrađivati:

1. pitanje jezičkog ujednačavanja ove poezije i jezičkih nivoa na kojima se ono ostvaruje;

2. dijalekatska variranja i njihov odraz na jezička variranja u ovim pjesmama;

---

57) Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije*, str. 9.
58) Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije*, str. 28.

3. odnos između jezika ove poezije i jezika srpskih i crnogorskih narodnih pjesama, s jedne strane, i jezika zapadne literarne tradicije, s druge strane;

4. uloga te poezije u formiranju novoštokavske folklorne koine i usvajanju nekadanjeg srpskohrvatskog standardnog jezika kod Bošnjaka.[59]

U jezičkim istraživanjima ove poezije trebalo bi, po našem mišljenju, posebno obraditi i slijedeća pitanja:

1. Odnos jezika bošnjačke epike prema jeziku naše epske tradicije uopće.

2. Pravci novoštokavskog ujednačavanja u ovoj epici u odnosu na jezik narodne lirike (sevdalinke) i prijelaznih epsko-lirskih formi (balade, romanse).

3. Stvarni udio dijalekatske baze u varijantama epskih pjesama zabilježenim u najpoznatijim njihovim zbirkama (Hörmanovoj, Marjanovićevoj).

4. Odnos između južnije i jugoistočnije jezičke tradicije ove epike i one zapadnije, krajiške. Kojim pravcima i na koji način se kroz ovaj vid narodnog stvaralaštva odvijala borba između novoštokavštine i zapadnijih, arhaičnijih crta.

5. Posebna analiza građe epskih pjesama po svim jezičkim nivoima, uz dublju analizu funkcioniranja zasebnih kategorija: npr. refleksa jata u fonetsko-fonološkom sistemu (v. u ovoj knjizi *O jeziku Hasanaginice*), ili aorista, imperfekta, habituala i sl. u glagolskom sistemu, zatim ustaljenih epiteta kao *bijeli dvor, oči čarne* i sl., upotreba dativnih sintagmi tipa *ići kuli, doći moru* i sl. U vezi sa ovim, koji jezički nivoi pokazuju najizrazitije ujednačavanje u pravcu novoštokavske folklorne koine, a koji vidnije odstupaju.

---

59) U vezi sa ovim četvrtim pitanjem, npr. Kuna zaključuje da su Bošnjaci "usvojili standardni jezik bez većih potresa i uključivali se potpuno ravnopravno u standardizacione procese u bosanskohercegovačkoj sredini. Ovo je bilo moguće zahvaljujući vrlo razvijenoj muslimanskoj narodnoj epskoj tradiciji na srpskohrvatskom jeziku, rasprostranjenoj na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, koja je po svemu sudeći, vrlo intenzivno učestvovala u formiranju novoštokavske folklorne koine" (Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije*, str. 8.).

6. Posebno praćenje nekih od osobina veoma važnih za uticaj bošnjačkoga predstandarda na nekadanji srpskohrvatski standard (npr. upotreba konsonanta *h* i sl.).

7. Odnos jezika narodne epike prema jezičkoj tradiciji narodne pripovijetke, pa i drugih formi proznoga kazivanja kod Bošnjaka.

8. Funkcija dijalektizama u formiranju deseteračkog stiha i njihov odnos prema dijalektizmima koji nemaju takvu funkciju.

9. Leksika ove epike kao elemenat narodne materijalne i duhovne kulture Bošnjaka. Funkcioniranje turcizama u njoj (v. u ovoj knjizi *Turcizmi u bosanskom jeziku*), njihovo leksičko-semantičko variranje i ujednačavanje i udio dijalekatske osnove u tim procesima.

10. Odnos epske jezičke tradicije prema jeziku alhamijado literature, pa i jeziku tekstova pisanih bosančicom, kakva su npr. pisma krajiških Bošnjaka.

11. Kontrastivna jezička analiza regionalnih varijanata ovih pjesama i proučavanje odnosa među regionalnim i širim novoštokavskim epskim jezičkim manirima u ovoj poeziji.

12. Uticaj jezika ove epike na neke pojave u govorima, kakve su npr. ustaljene pripovjedačke konstrukcije, epiteti, potom i zasebne morfološke kategorije tipa *Dunavo* (*za Dunav*) kakve npr. nalazimo u ijekavskoštakavskim govorima istočne i jugoistočne Bosne[60] (preuzete iz deseteračkog stiha, i danas se upotrebljavaju u govorima van epske realizacije tih govora).

13. Jezičke forme u kojima danas ta epika živi među Bošnjacima i šire, te odnos tih formi prema jeziku najranije zabilježenih varijanata; pravci savremene evolucije tog vida narodnog stvaralaštva.

14. Uticaj jezika ove poezije na jezik pisaca u čijim djelima narodna tradicija ima duboke korijene, npr. kod Andrića (up. Andrićevo *dizlija sarajska*, sa pridjevskom formom preuzetom iz narodne epike, gdje je ta forma u funkciji deseterca).

Istraživanja svih ovih i drugih pitanja u vezi sa narodnom epikom Bošnjaka imat će svoj najopćiji cilj: *da se utvrdi njezin udio u procesima nekadanje srpskohrvatske standardizacije*.

60) Dževad A. Jahić, *Ijekavskoštakavski govori istočne i jugoistočne Bosne*, doktorska disertacija u rukopisu, Filološki fakultet, Beograd, 1981., str. 35.

Dijalekatske i nacionalne razlike

Dijalekatska diferenciranja i inače imaju svoj specifičan odnos prema nacionalnoj diferencijaciji. Najopćija zakonitost ogleda se u tome da faktor teritorijalne razuđenosti za diferenciranje biva primaran, da je on diferencirajući faktor prvog stepena, a da elemenat etničke (nacionalne) podijeljenosti samo nijansira odnos unutar prvog stepena raslojavanja.[61] U knjigama o nacionalnoj genezi Bošnjaka ne posvećuje se vidnija pažnja dijalektu kao baznom jezičkom elementu narodne kulture, ali se, ipak, na nekoliko mjesta, izdvajaju neke od govornih osobina za koje se obično misli da su karakteristične za Bošnjake.

Iako Ćerić na jednome mjestu kaže da "*govor Muslimana*", mada i sam iznijansiran, ima i "*neka jedinstvena obilježja koja ga karakteriziraju kao cjelinu. Među najrasprostranjenije osobenosti toga govora mogu se ubrojati naročito: česta upotreba slova h, zamjena slova č slovom ć, naglasak na drugom slogu, zanemarivanje slova d u sredini riječi ispred suglasnika, služenje ikavštinom (zapadna Bosna i Hercegovina, srednja i istočna Bosna) i šćakavštinom (srednja Bosna)*".[62]

Opće osobine govorâ Bošnjaka

Govori Bošnjaka u stvari posjeduju *samo dvije* osobine koje ih karakteriziraju kao cjelinu: čuvanje foneme *h* i visoka frekvencija turcizama.[63] Ostale osobine, koje se u literaturi ponekad navode kao "muslimanske", istina, karakteriziraju dio tih govora, ali ni u kojem slučaju sve njih, a u ponekoj od ovih osobina ni veći njihov dio. Bošnjaci se u

61) Dževad A. Jahić, *Dijalekat i međuetnički (međunacionalni) odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 5-6, Sarajevo, 1984, str. 393-405.
62) *Ćerić*, 131.
63) Ove dvije osobine nisu jednakê diferencijalne vrijednosti u odnosu na govore drugih nacionalnih grupa s kojima Bošnjaci zajedno žive. Npr. na jednom terenu na kojem su izmiješani Srbi i Bošnjaci, prvi nemaju fonemu *h* u sistemu, ali imaju i izvjestan broj, pa i znatan, turcizama, čija frekvencija, istina, nije ni u blizu jednaka onoj u govorima Bošnjaka.

etničkom pogledu ni na jednom dijelu bh. ili sandžačkoga terena nisu izdvojili da bi živjeli u širim kompaktnim jednonacionalnim zonama već su svuda, manje ili više, izmiješani sa drugim etničko-nacionalnim cjelinama na srednještokavskom terenu.

Idući od jugoistoka, sandžački Bošnjaci govorno među sobom nisu jedinstveni; veći njihov dio pripada zetsko-južnosandžačkom dijalektu, dakle, starijem štokavskom (Bijelo Polje - Novi Pazar - Sjenica), sa specifičnostima u zamjeni jata (to su ijekavsko-ekavski govori), dok govori Bošnjaka u slivovima Lima, Tare i Ćehotine pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu, dakle, novoštokavski su. Bošnjaci u istočnoj Hercegovini i dijelu istočne i jugoistočne Bosne (negdje do linije Vlasenica - Srebrenica) pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu, dok su oni na terenu sjeverno od Sarajeva prema Tuzli, Doboju (do Save) ijekavskošćakavski istočnobosanski. Bošnjaci u srednjoj Bosni su ikavci šćakavci i pripadaju starijim ikavskim govorima, dok oni u zapadnoj Bosni pripadaju dijelu mlađih ikavskih govora, kao i Bošnjaci u zapadnoj Hercegovini. U dijalekatskom pogledu, dakle, Bošnjaci su (kao, uostalom, i druge naše nacionalne cjeline) daleko od homogenosti i unutar štokavskog narječja pripadaju nekolikim dijalekatskim tipovima. Naročito je važno da su oni svugdje izmiješani sa jednom ili sa dvije etničko-nacionalne grupacije, sa kojima u tim uslovima miješanja najčešće obrazuju zajedničke govorne tipove, uz samo neke, u odnosu na cio govorni sistem, male razlike.

Imajući na umu ovakvu najgrublju sliku dijalekatskog mozaika kome Bošnjaci pripadaju, nije teško razumjeti pojavu da na jednom dijelu terena Bošnjaci sa Srbima ili Hrvatima npr. čine govornu cjelinu, odvajajući se od druge govorne cjeline kojoj inače pripada dio stanovništva sa kojim ih vezuje ista nacionalna pripadnost.[64] Zbog svega toga, konstataciju, kakva je npr. Ćerićeva,[65] valja primati sa rezervom i za nju reći da je u lingvističkom smislu dosta neprecizna, uveliko i neodrživa. Da je to tako pokazat ćemo ako kratko prokomentiramo svaku od osobina koje Ćerić izdvaja kao "muslimanske". Prvo, "česta upotreba slova *h*", kako kaže Ćerić, koja je uistinu karakteristika

---

64) V. Dragomir Vujičić, *Dijalekatska baza i standardnojezički izraz u odnosu na nacionalnu strukturu u Bosni i Hercegovini*, Jezik i nacionalni odnosi, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo 1984., str. 383-393.

65) I Hadžijahić navodi slične osobine (ikavizam, stariju akcentuaciju, starije padežne oblike, neizvršeno jotovanje i sl.), ali je on znatno oprezniji, napominjući da "niko ne tvrdi da bi to bile govorne osobine specifično muslimanske, niti da su te osobine zastupljene kod cjelokupne muslimanske populacije" (*Hadžijahić*, str. 91.).

svih bošnjačkih govora.[66] Lingvistički korektnije formulirano, tu se, zapravo, radi o čuvanju foneme *h* u sistemu govora Bošnjaka (sa čime ide i stabilnost izgovora foneme *f*). Drugo, "zamjena slova *č* slovom *ć*", u stvari je pojava nerazlikovanja afrikatskih parova, koja nije odlika svih ovih govora već, otprilike, samo polovice njih. Treće, "naglasak na drugom slogu" odnosi se u stvari na pojave neprenesenog silaznog akcenta sa unutrašnjih slogova ka početku riječi, dakle, na nedosljedan razvoj u novoštokavskom duhu, pojave koje ima u ovim govorima, ali samo u nekim, uglavnom ograničenim na (srednje) bosanski prostor. Četvrto, "zanemarivanje slova *d* u sredini riječi ispred suglasnika" u stvari je sonantna geminacija tipa *dn>nn (glánna, žénna), dn'>n'n' (zȃn'n'n, dl>ll, (ollḕtī)* pojava koja se, istina, razvila samo u govorima Bošnjaka, ali u njihovom manjem dijelu, ograničenom uglavnom na prostor ijekavskoštakavskih istočnobosanskih govora.[67] Peto, "služenje ikavštinom (zapadna Bosna i Hercegovina, srednja i istočna Bosna)". Ikavština je karakteristika nekih bošnjačkih govora, ali *samo nekih* (zapadnobosanskih, srednjobosanskih, zapadnohercegovačkih), dok velik dio govora Bošnjaka ima ijekavizam kao iskonsku zamjenu jata. U vezi sa Ćerićevim navodom da i istočna Bosna ima (ili je imala) ikavski refleks, takvu tvrdnju ne možemo prihvatiti čak ni za eventualni predmigracioni ikavski supstrat u ovom dijelu Bosne,[68] da ne govorimo o savremenom stanju ovih govora koje je ijekavsko (to su ijekavskošćakavski i ijekavskoštakavski istočnobosanski govori). Što se tiče "šćakavštine srednje Bosne", ona tamo jest govorna odlika karakteristična za neke ijekavske i ikavske govore, ali ni u kojem slučaju nije uopćena u govorima Bošnjaka i ne može se smatrati osobinom koja ove govore karakterizira "kao cjelinu", kao što se to ne može smatrati ni za jednu od navođenih osobina osim za čuvanje *h*.

Čuvanje foneme *h*, nerazlikovanje afrikatskih parova, sonantna geminacija (pa i još poneka osobina) u govorima Bošnjaka počesto se dovode u vezu sa uticajem orijentalnih jezika, osobito sa uticajem arapskoga posredstvom Kur'ana.[69]

66) V. Dževad A. Jahić, *Izoglosa i fakor međujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije dn>nn, dn'>'n'n', dl>ll u dijalektima slavenskih jezika)*, Južnoslovenski filolog XL., Beograd, 1984., str. 88-90.
67) Dževad A. Jahić, *Izoglosa i faktor međujezičkih kontakata*, str. 79.
68) O tome v. Dževad A. Jahić, Ismet Smailović: *Jezik Hasana Kikića* (prikaz), Književni jezik 2, Sarajevo, 1981., str. 51, nap. 3.
69) Pavle Ivić npr. o tome uticaju kaže: "Na prvi pogled ovakve izgovorne osobenosti nemaju ničeg zajedničkog s islamom. Ali samo na prvi pogled. U samoj stvari na jezičke navike naših Muslimana uticao je glasovni sistem turskog i arapskog jezika, u slučaju *h* podržavajući konzervaciju nasleđenog stanja, a u slučaju *č* i *ć* odnosno *dž* i *đ* uništavajući jednu suptilnu glasovnu distinkciju koje nema ni u turskom ni u arapskom" (Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971., str. 77.).

Zaključci

U prethodnim razmatranjima vidjeli smo da su orijentalni jezici odigrali krupnu ulogu u razvoju pisane riječi kod Bošnjaka, a ovdje vidimo da se taj uticaj kao mogućnost produžava i na tradiciju usmene riječi, na dijalekt. Mada je od ranije u literaturi bilo otpora ovakvoj tezi, u naša dva rada objavljena u novije vrijeme nastojali smo, osobito lingvogeografskom metodom i argumentacijom, dovesti u pitanje osnovanost ovakvih tvrdnji.

Ne ulazeći ovom prilikom ponovo u taj problem, zaključimo samo to da ga, ipak, do danas ne smatramo riješenim, naprosto zbog toga što mu nedostaju šira i dublja naučna osvjetljenja. Mišljenja smo da u vezi sa ovom pojavom istraživanja valja proširiti na različite izvore iz pisane tradicije, i one na orijentalnim jezicima ili pismima i na one maternjeg jezika, potom na obimniju i lingvogeografski detaljnije proučenu dijalekatsku građu, posebno onu proisteklu iz rada na dijalektološkim atlasima.

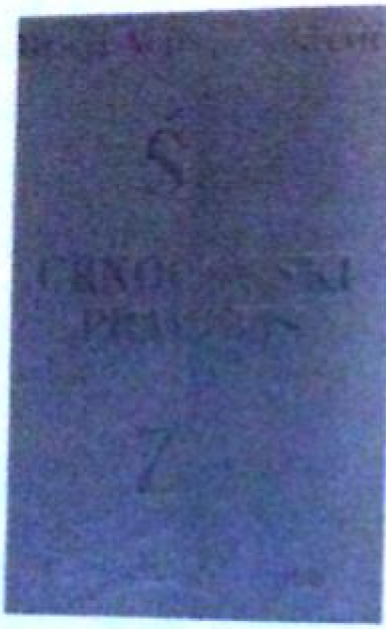

U razmatranjima različitih aspekata naših kulturnih veza, ma kojim stazama i bogazama hodili, svagda dolazimo do jednog najopćijeg i najrelevantnijega fakta: nacionalne geneze u našim prilikama prije svega su *međunacionalne geneze*. One su jedan, drugdje neponovljiv, spoj među individualitetima nastalim na razmeđima velikih kultura i religija. Najpostojaniji izraz tih individualiteta po našem ubjeđenju je u *autentičnosti spoja među njima*. Ta sprega, ostvarena kroz zajednički temelj i međusobne uticaje, svakoj od nacionalnih cjelina ne samo da ne ugrožava individualnost već je na izvjestan način i naglašava. Te cjeline opstaju u originalno isprepletenim diferenciranjima unutar slavenske etničko-jezičke nerazdvojivosti.

70) V. Asim Peco, *Strani uticaji na fonetiku srpskohrvatskog jezika*, Anali Filološkog fakulteta, knj. VI., Beograd 1966., str. 321-330; Asim Peco, *Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora*, Naš jezik n.s. knj. XVI., sv. 3, Beograd, 1967., str. 127-145.

71) Dževad A. Jahić, *Izoglosa i faktor međujezičkih kontakata*; Dževad A. Jahić i Branko Đ. Tošović, *Redukcija i asimilaciona geminacija grupe* dn *u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i u pskovskim srednjoruskim govorima (konstrastivna analiza)*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti 13, Banja Luka, 1980., str. 77-94.

Takvu nerazdvojivost valjalo bi i strožijim lingvističko-filološkim kriterijima istraživati, problemski je i teorijski produbljivati, a njezina dosadanja tumačenja u nekim aspektima i kritički preispitati. U takvoj općoj istraživačkoj koncepciji morali bismo se detaljnije pozabaviti i nekim do sada tek dotaknutim pitanjima iz jezičkog naslijeđa kao jednog od svjedoka bošnjačke nacionalne posebnosti.

Povelja bana Stjepana Kotromanića knezu Vukoslavu Hrvatiniću (oko 1322. godine)

Jezik narodne književnosti

U historiji predstandardnih izraza sh. jezika i u procesu formiranja njegovog standarda jezik naše narodne književnosti odigrao je važnu ulogu. Jezičke reforme u XIX vijeku i dalekosežnost njihovih rezultata uveliko mogu da zahvale snazi, umjetničkoj ubjedljivosti i uopće jezičkoj vitalnosti našeg narodnog stvaralaštva. Na temeljima tog stvaralaštva od XIX vijeka formira se široko prihvaćen, nadograđujući narodni jezički izraz, umjetnički "produhovljen" i govorno izbrušen koji se u nauci najčešće definira kao novoštokavska folklorna koine.[1] Oko teorijske fundiranosti te novoštokavske folklorne koine mnoga pitanja ne mogu se smatrati riješenim; u daljim istraživanjima, strukturu i funkcioniranje toga koinea iz različitih problemskih aspekata u našoj nauci tek će trebati razjasniti.

Jezički izraz naše narodne epske i lirske poezije do danas nije bio predmet ozbiljnijih istraživanja. Njemu se nije pristupalo dosljednijom primjenom lingvističkog istraživačkoga metoda i sve se završavalo na uzgrednim (filološkim) zapažanjima.[2] Dijalekatski areali kao konkretna etničko-jezička podloga za nastajanje i širenje narodne pjesme, u slučaju novoštokavske baze sh. jezika, važan su elemenat za cjelovitije sagledavanje same te baze. Njihov udio u vajanju *jezičke fizionomije* naše narodne epske i lirske pjesme do sada je ostao neistražen i neobjašnjen. To nikako ne znači da je ovaj jezik zanimljiv samo iz tog aspekta. Naš interes ovoga puta zaokuplja *pitanje udjela različitih dijalekatskih tipova u nastajanju i širenju narodne pjesme*.

Metodologija istraživanja jezika narodne književnosti

Istraživač koji pristupa jeziku narodne epske i lirske poezije s obzirom na njegovu dijalekatsku osnovicu neminovno se suočava sa slijedećim principskim pitanjem: kako ući u suštinu te neprekidne jezičke

1) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)*, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, 1970., str. 85-119.

2) V. Dušan Jović, *Neke metodološke pretpostavke izučavanja jezika narodne poezije*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Referati i saopštenja 4, sveska 1, str. 139-151.

dinamike, pokretljivosti, mijenjanja, miješanja, koji odlikuju ovaj vid književnog stvaralaštva? Je li, zapravo, uopće moguće sagledati makar i osnovne konture te dinamike kad je u biti svake narodne pjesme i njezin široki "narodni" karakter? U tom smislu, u njozi je neizbježno međudijalekatsko miješanje i prelivi koje je vrlo teško, gotovo nemoguće pratiti. A ta ista pjesma je u odnosu na svoj jezički temelj, na dijalekt, govorna *umjetnička* tvorevina, koja, da bi to bila, mora prevladati lokalne međe i u jezičkoformalnom smislu pripadati što većim prostorima. Iz ovakvih pitanja proizlaze neki naši "početni zaključci" što izgledaju obeshrabrujući, ali koji nikako ne znače da treba dići ruke od ovog istraživačkoga problema. Jezički izraz narodne poezije teško je uhvatljiv, a *dinamika u odnosu na dijalekatsku bazu* njegova je osnovna zakonitost. Zbog toga se, po našem sudu, valja okretati istraživanju *zakonitosti te dinamike*. Našoj polazišnoj tezi o izrazitoj razuđenosti jezika ove poezije i udjela dijalekatskih tipova u njojzi odgovarala bi lijepo izrečena misao iz pera Ludvika Kube, češkog muzikologa, koji je krajem prošlog vijeka putovao našim krajevima u potrazi za izvornom pjesmom. Kuba, naime, kaže slijedeće:

"Ta pjesma se ponekad širi stotinama milja, ide od usta do usta, godinama slobodno živi, pa i vjekovima i hiljadama godina... Doduše, malo koji muzičar smatra narodnu pjesmu velestilom koja povezuje nevidljivom, ali neodoljivom vezom milione i milione srodnih pojedinaca u moćne skupine i cjeline koje zovemo narodima; prije će u njoj da vidi siroče koje luta svijetom bez oca i majke, nepoznatog roda i porijekla, i živi od dobročinstava onih sa kojima se sretne na svome putu.

A tu je svako - to je stvarno istina - zaodijeva po svom ukusu, nikome ne ode sa usana da je malo ne promijeni. Nekoje od tih promjena mogu biti korisne, nekoje štetne, bez obzira je li pjesmu dotakao prijatelj ili neprijatelj... pjesma uvijek pretrpi veće ili manje promjene, ne samo u različitim krajevima, zavisno od toga gdje se i kada pjeva, već i od raznih ljudi koji jednu te istu pjesmu pjevaju na različite načine".[3]

Sve ovo o čemu Kuba govori ima neposrednog odraza na jezičku fizionomiju narodne pjesme, fizionomiju koja je i sama vrlo difuzna i koja (u jezičkom smislu)"živi od dobročinstava onih sa kojima se sretne na svom putu"; što bi značilo da u sebe stalno prima raznovrsne jezičke crte. Ta jezička difuznost za istraživače može biti vrlo primamljiva, a otkrivanje makar i njezinih osnovnih kontura za nauku od nemale koristi.

3) Ludvik Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984., str. 26-27.

Kontinuitet stvaralaštva Bošnjaka na narodnom jeziku

Narodna poezija, kao neprekinuta nit usmenoga književnog stvaralaštva na našim prostorima, predstavlja glavni vid očuvanja predstandardizacijskoga kontinuiteta centralne štokavštine. Ona ocrtava posebnu stvaralačku maticu oko koje se formira i jedan bogati jezički izraz, novoštokavska folklorna koine. Taj izraz se u tokovima razvoja predstandardnih idioma sh. jezika potvrđivao kao izraz sposoban da u jednu širu stvaralačku cjelinu poveže više naših kulturnih prostora, među sobom unekoliko različitih, ali genetski povezanih u etničko-jezičkom smislu.[4]

U književnom stvaralaštvu Bošnjaka, poznato je, značajnu ulogu ima i orijentalni jezički elemenat. On kroz nekoliko vijekova (XVI-XIX stoljeće) daje poseban pečat tom stvaralaštvu, vidno ga odvajajući i zatvarajući u odnosu na glavne etničko-jezičke tokove. Međutim, za čitavo to vrijeme izrazite bliskosti sa orijentalnom kulturom i jezicima, u bošnjačkom kulturnom prostoru ne dolazi nikad do prekida stvarne pripadnosti slavenskom jezičkom elementu. To je elemenat koji je u nacionalnom formiranju Bošnjaka iskonski i koji se u osobenoj simbiozi, posredstvom orijentalne kulture i islama kao svjetske religije, spaja sa onim istočnjačkim. U očuvanju tog slavenskog entičko-jezičkoga kontinuiteta najvažniju ulogu odigrala je baš narodna poezija, koja kod Bošnjaka pokazuje izrazitu srodnost sa širim epsko-lirskim okruženjem, ali je odlikuju i neke posebne crte.

Govorna baza sevdalinke

Sevdalinka (ljubavna pjesma, pjesma o ljubavi) u kulturi Bošnjaka ima posebnu ulogu. To je narodna pjesma u kojoj je u jezgrovitom muzičko-književno-jezičkom obliku iskazano autentično narodno biće prepoznatljive ambijentalnosti, naglašene senzualnosti i životne i općeljudske tragičnosti. O tom vidu narodnog stvaralaštva do sada je usputno prilično pisano[5], a tek u novije vrijeme pojavile su se ozbiljne naučne studije koje fenomenu sevdalinke pristupaju sa izgrađenim teorijsko-metodološkim modelom.[6]

4) V. rad u nap. 1.

5) Munib Maglajlić, *Historija bilježenja i zanimanja za sevdalinku*, u knjizi *Od zbilje do pjesme*, Banja Luka, 1983., str. 23-36.

6) Munib Maglajlić, *Od zbilje do pjesme*, Banja Luka, 1983. str. 219.; *101 sevdalinka*, priredio Munib Maglajlić, Mostar, 1978., str. 183.

Sevdalinka je, u vremenu od XVI do XIX vijeka, nastajala na području nekadanjeg Bosanskoga pašaluka. Odražavala je posebnost i izvornost čaršijskoga bosanskog ambijenta, njegovih dućana i bazerdžana, mahala i bašči, izvora i rijeka, momaka i djevojaka, njihove ljepote, mladosti i sevdaha. Kroz nju je na neponovljiv, umjetnički uvjerljiv način opjevana ljepota življenja i mladosti kao i ljubavna i životna bol, ali je tu, kao rijetko gdje, postignuta i ljepota i autentičnost riječi i izraza. U jeziku te ljubavne pjesme najprije prepoznajemo ambijent u kojem snažno zrači orijentalna kultura upletena u organski plet sa balkanskoslavenskom dominirajućom osnovom i baznom jezičkom strukturom. Tu prepoznajemo umjetnički transformiran govor bosanskih šehera i kasaba u vrijeme turske vladavine, puls i ritam toga govora. Kroz taj govor nepoznati narodni pjevači udahnuli su mirise i ispili sokove iskonske ljepote osjećanja, postižući zadivljujući sklad između izvornosti osjećanja i jezičkog izraza kojima se ona iskazuju. Istraživanja sevdalinke iz književnohistorijskog aspekta pokazuju da ta pjesma nastaje, živi, mijenja se i bogati u bosanskim mahalama i čaršijama, da je ona izraz toga načina življenja, poimanja života i ljubavi.[7] Njezina žarišta su centri orijentalne materijalne i duhovne kulture u Bosni, prije svega Sarajevo, a onda i druge veće pa i manje kasabe širom Bosanskoga pašaluka.[8]

O jeziku sevdalinke malo je pisano, više uzgredno, u sastavu književnohistorijskih zapažanja, a rijetko i iz nekog od lingvističkih ili širih filoloških aspekata.[9] Sa dijalektološkog stajališta to pitanje je posve neistraženo. Ovaj tekst predstavlja prvi pokušaj ocrtavanja cjelovitije slike jezičke fizionomije sevdalinke u odnosu na njezine govorne izvore, na njezinu dijalekatsku bazu.

7) Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, Sarajevo, 1973., str. 14.

8) Munib Maglajlić, *Od zbilje do pjesme*, str. 15-21.

9) Iz filološkog aspekta o pjesmi *Ali-paša na Hercegovini* v. rad Asima Pece, *Ali-paša i Mara; filološko-sociološki pristup narodnoj pjesmi iz Hercegovine*, Odjek, 15-31. mart 1986., br. 6, str. 10-11

Čaršijska postojbina sevdalinke

Sevdalinka se formira u širem govornom prostoru, ali njezino osnovno svojstvo nije pripadnost govornim odlikama terena kao dijalekatskoga prostornoga kontinuuma već osobinama njegovih glavnih kulturnih centara, središta u kojima ta pjesma nastaje i najintenzivnije živi. Koliko god je, međutim, moguće u principu utvrditi njezinu čaršijsku postojbinu, toliko je i nemoguće tu pjesmu oivičiti u okvire sredine u kojoj je rođena. Ona se brzo širila od mahale do mahale, od čaršije do čaršije, a procesom toga grananja u njojzi se prepliću i različite jezičke crte. To su, prije svega, govorne crte bosanskih centara, pri čemu nije isključeno da se tu uplete i poneka osobina svojstvena terenu. Bilo da se ona otud prenosi u govor čaršije ili da je iz jezika pjevača ili kazivača na svom beskrajnom putu zakačila i koju tipičniju "seosku" govornu karakteristiku. Ako jezičko formiranje sevdalinke uporedimo sa narodnom epskom pjesmom, uočit ćemo bitnu razliku: epska pjesma nastaje na terenu i širi se po njemu kao dijalekatskom prostornom kontinuumu. U njezinom jezičkom građenju učestvuje teren kao cjelina, jer su najbolji njezini pjevači upravo sa terena, sa epskih izvorišta. To i jest glavni razlog što su narodne epske pjesme sa većim stepenom dijalekatskih crta u sebi, za razliku od sevdalinke, koja pokazuje veći stepen jezičkog ujednačavanja. Podloga tog ujednačavanja je u istovrsnosti ambijenta u kojem sevdalinka nastaje i živi. Čak i neovisno od toga što u dijalekatskom pogledu bh. čaršije i nisu bile jednoobrazne, kao što to nisu ni danas. Ipak, govorne osobine tih čaršija među sobom su manje različite u odnosu na bh. teren kao cjelinu i njegovo unutarnje diferenciranje koje je poslužilo kao podloga za jezičko diferenciranje epske narodne pjesme. Te čaršije imaju i izvjestan broj strukturno značajnih crta koje ih vezuju, suprotstavljajući se okolnim terenima. Stoga one predstavljaju i neke vrste jezičkih oaza kad se radi o osobinama koje u govornim sistemima nastaju ili se čuvaju pod uticajem faktora međujezičkih kontakata (u slučaju bosanskih centara; pod uticajem orijentalnih jezika, širenjem turcizama, čuvanjem konsonanta *h* i sl.).

Nastanak i najintenzivniji život sevdalinke vezuje se za najveće bh centre, za najrazvijenija privredna, politička i kulturna središta, prije svega za Sarajevo, a zatim i za Banju Luku, Mostar, Tuzlu. To su centri u kojima se ova pjesma stvarala i njegovala, ali je ona nastajala i pjevala se i u drugim sredinama. Tu su i Travnik, Livno, Maglaj, pa Doboj, Prijedor, Gradačac Tešanj, Jajce, Foča, Pljevlja.[10] U strogo dijalekatskom smislu, Sarajevo se nalazi na terenu ijekavskošćakavskog istočnobosanskoga dijalekta, istina

10) V. Munib Maglajlić, *Od zbilje do pjesme*, str. 19.

na krajnjem njegovom jugoistočnom dijelu, na samoj "granici" prema istočnohercegovačkom dijalektu.[11] Tuzla je smještena u dubini tog istočnobosanskoga dijalekta, pa sa Sarajevom u tom smislu sačinjava dosta blizak istočnobosanski govorni tip.[12] Udio toga tipa u jezičkom formiranju sevdalinke, barem u njezinom izvornom stvaranju i izvođenju, morao je biti znatan, čak i dominirajući. Banja Luka (odnosno onaj dio stanovništva u njoj koji najviše i učestvuje u stvaranju i čuvanju sevdalinke), dijalekatski je ikavska šćakavska, sa "zapadnijim" jezičkim crtama, u kojima je ipak veoma uznapredovala novoštokavska evolucija.[13] Tu je i Mostar, koji u govornom smislu predstavlja prijelazni ikavsko-ijekavski tip, nalazeći se na "granici" između istočnohercegovačkih ijekavskoštakavskih govora i zapadnohercegovačkih ikavskoštakavskih govora.[14] Četiri glavna centra sevdalinke dijalekatski se među sobom razlikuju, mada postoji sarajevsko-tuzlanska istočnobosanska govorna bliskost u odnosu na banjalučko-mostarsku dijalekatsku nesrodnost. Ostali centri za koje se vezuje nastajanje i život sevdalinke također pripadaju nejednakim dijalekatskim tipovima, a osnovna razlika među njima najuočljivija je na planu ikavizama i ijekavizama. Sve te čaršije čuvaju (i kroz jezik sevdalinke pokazuju) ili zapadnije jezičke crte (Banja Luka, Travnik, Prijedor, Livno, Jajce), zatim istočnije ili južnije osobine (Mostar, Foča, Pljevlja) i "središnje" crte (Sarajevo, Tuzla, Gradačac, Tešanj).

Dijalekatsko ujednačavanje u sevdalinkama

Ako jezik sevdalinke posmatramo kao cjelinu, u odnosu na njegovu dijalekatsku osnovicu, uočit ćemo najprije *visok stepen ujednačavanja*. To ujednačavanje ima uzroke prije svega u slijedećem: *Prvo.* Dijalekatski izraz

11) Đuro Šurmin, *Osobine današnjeg sarajevskog govora*, Rad JAZU 121, Zagreb, 1985., str. 186-209; Dalibor Brozović, *O problemu ijekavsko-šćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik knj. 2, Zagreb, 1966., str. 119-208.

12) Ivan Brabec, *Govor Tuzle i okolice*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 1955., str. 223.

13) Asim Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik I, Sarajevo, 1975., str. 1-267.

14) Matej Milas, *Današnji mostarski dijalekt*, Rad JAZU knj. 153, Zagreb, 1903., str. 47-98.; Vladimir Ćorović, *Der Dialekt von Mostar*, Archiv für slavische Philologie XXIX., Berlin 1907., str. 497-517.; Jovan Vuković, *Karakteristične osobine mostarskog govora*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva knj. XVII., sv. 1-12, Beograd, 1937., str. 953-964.

u svojoj umjetničkoj funkciji uvijek podrazumijeva tendenciju ujednačavanja, težnju ka interdijalekatskoj ili naddijalekatskoj funkcionalnosti. *Drugo.* Sevdalinka zahvata bh. teren, koji je inače prostorno središte novoštokavske folklorne koine, te ujednačavanja u njoj predstavljaju i širi proces jezičkog neutraliziranja na našem središnjem epsko-lirskom pojasu. *Treće.* Bez obzira na to što bh. čaršije pripadaju različitim dijalektima, u njihovim govornim sistemima postoje neke osobine što ih vezuju, koje su genetski jednoobrazne ili su stabilizirane pod uticajem migracionih kretanja iz pravca juga i jugoistoka ka sjeveru ili sjeverozapadu. *Četvrto.* U govorima bh. čaršija, pogotovu bosanskih, javljaju se i neke jezičke crte, kakve su npr. velika frekvencija turcizama, ili dosljedna upotreba konsonanta *h*, osobine po kojima su ti govori jedinstveni i koje čine specifičnu govornu fizionomiju formiranu u okolnostima međujezičkih kontakata. *Peto.* Na jezičku ujednačenost sevdalinke, kao, uostalom, i drugih vidova narodnoga književnog stvaralaštva, ne samo kod Bošnjaka, utiče i način bilježenja tih pjesama i redaktorske intervencije u njihovom pripremanju za štampu i samom objavljivanju. I u zbirkama sevdalinki u tom smislu uočljiva je tendencija približavanja vukovskoj normi.

Tri jezička tipa sevdalinke

U našim najnovijim objavljenim zbirkama sevdalinki, pored osnovne karakteristike njihovog vidnog jezičkog ujednačavanja i velike bliskosti sa vukovskom novoštokavštinom, dadu se uočiti konture triju jezičkih tipova sevdalinke s obzirom na njezinu dijalekatsku bazu: 1. *zapadni (ili zapadnobosanski)* tip; 2. *središnji (ili srednjobosanski*, dijalekatski *istočnobosanski*, v. u tekstu uz nap. 11.); 3. *jugoistočni* tip (*hercegovački*). Karakteristične osobine svakog od triju jezičkih tipova sevdalinke dadu se rekonstruirati analizom iz dijalektološkog aspekta, koja predstavlja svojevrsnu jezičku rekonstrukciju narodne umotvorine. U toj umotvorini ispod njezinog dominirajućeg novoštokavskog sloja (bliskog standardnojezičkom) leže naslage dijalekatske pripadnosti, koje nije lahko ni otkriti ni opisati.

15) V. Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971., str. 48-82.

16) V. npr. Ivić, *Isto*, str. 76-79.

17) Ovoga puta analizirali smo jezičku građu iz slijedećih zbirki sevdalinki: *101 sevdalinka*, priredio Munib Maglajlić, Mostar, 1978., str. 183 (dalje u tekstu, uz primjere skraćenica M); *Sevdalinke, balade i romanse Bosne i Hercegovine*, priredio Sait Orahovac, Sarajevo, 1986., str. 899 (skraćenica O); Ludvik Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984., str. 623 (skraćenica K).

Naša analiza dijalekatske utemeljenosti jezika sevdalinke dovela nas je do slijedećih zaključaka o svojstvima svakog od navedenih jezičkih tipova.[18]

Zapadni (zapadnobosanski) jezički tip sevdalinke. Odlikuju ga slijedeće najuočljivije crte: 1. ***ikavski refleks jata***; pr.: *al' joj babo na čardaku* ***sidi*** (M. 21.); *kad ja nemam Omerova lica / **bila** lica kao **mlika bila*** (M. 65.); *gondže Meho **divojku** vodaše* (O. 98.); 2. ***neizvršena nova jotovanja***; pr.: *kad ti **pojdem** kolo igrat', / nek dumije pošuškuju* (M. 89.); ***dojdi**, dilbere, dovečer na pendžer* (K. 50.); *Oj, vezire, jere mi ne **dojdeš**?* (K. 187.); 3. ***šćakavizam***; pr.: *soko se begu moljaše: **pušći** me, beže Alibeg / da idem dragoj na pendžer* (K. 55.); ***Pušćite** me, mladen jengijice, / **pušćite** me za goru na vodu... **pušćenica** na zelenu bašču* (M. 85.); 4. ***nemijenjanje velara* k *u riječima orijentalnoga porijekla***; pr.: *Selam **alejk**, mlad efendija, / A on meni **Alejk** selam / Kaži čija si?* (M. 81.); *il' je **melek**, il' dženetska hurija* (M. 119.); 5. ***ženska imena u nominativu i vokativu imaju nastavak - e***, pr.: *u njega su do dvi jauklije, / mlade **Hate** i starije **Fate*** (K. 74.); ***Hate** Fati tiho poručuje* (K. 74.); *na ti, **Fate**, pa osladi usta* (K. 53.)

Središnji (srednjebosanski, istočnobosanski) jezički tip sevdalinke. Odlikuju ga slijedeće najtipičnije crte: 1. ***ijekavska zamjena jata***; pr.: *tu dolazi **l'jepa** Diša* (M. 35.); ***l'jepo** ti je **cvijeće** u proljeće* (M. 43.); *pošeto je gondže Mehmed-beže, / po Vratniku, **bijeloj** mahali* (M. 93.); 2. ***neizvršena jekavska i nova jotovanja***; pr.: ***dotjera** je Muji pod čadore* (M. 70.); *za glavom joj **zadjevena** lala* (M. 109.); *puhni mi, puhni, ladane, / **dojdi** mi, **dojdi**, dragane* (K. 150.); 3. ***šćakavizam***; pr.: *ah, moj dragi, moje simo **jerišće*** (K. 62.); *eno Turci u džamije, / **pušći** me, draga, da idem* (K. 64.); 4. ***pluralski oblici lične zamjenice trećeg lica, sa inicijalnim velarom* h**: *da **him** dojde* 5. ***gubljenje suglasnika d** u grupi **dn***. pr.: *jer kad meni na um **pane** draga* (O. 71.); *ne bi li mu na srce **panula*** (O. 75.); *Kada meni na um **pane** draga, / ja ne gledam tamne oči mraka* (K. 98.); 6. ***muška lična imena tipa* Mujo, Meho *imaju promjenu po obrascu imena ž. r. na -*a**; pr.: *dotjera je **Muji** pod čadore* (M. 79.); *ja bih znala gdje bih izvirala / kraj dućana **Ahme** bazerdana / ne bi l' **Ahmi** žeđa dodijala* (O. 75.).

18) U daljim istraživanjima jezika sevdalinke valjalo bi detaljnije pregledati građu i iz ostalih zbirki, kao što su zbirke koje su sastavili Mešić, Dizdar, Kurt, Bugarinović, Dvorović, Milošević, Vasiljević-Šahinpašić, Zovko, Baščaušević, Žiga (v. Munib Maglajlić, *101 sevdalinka*, str. 129-150.)

Jugoistočni (hercegovački) jezički tip sevdalinke. Karakteriziraju ga slijedeće crte: 1. ***ijekavska zamjena jata***: pr.: *nek se čuje po* ***c'jelom*** *Mostaru, / kad kucne sahat od čelika* (M. 72.); *Sve tičice* ***zapjevale****, jedna ne* ***pjeva*** (K. 229); 2. ***izvršena jekavska i nova jotovanja***: pr.: *neg ja idem svako jutro, da ga* **oćeram** (M. 72.); ***polećela*** *dva goluba bijela* (O. 427.); ***dolećela*** *tica lastavica* (K. 79.); *Sunce sjaše, kiša rosijaše, / gondže Meho* ***đevojku*** *vođaše* (K. 171.); *Kad ja* ***pođem*** *na Bimbašu na vodu* (K. 164.); 3. ***štakavizam***: pr.: *Ne* ***išti*** *me, sama ću ti doći* (O. 389.); *Aman, pašo, i otac i majko, /* ***pušti*** *nama devet Visočana* (K. 211.); 4. ***mijenjanje velara* k *u riječima orijentalnoga porijekla***: pr.: *Selam* ***alejć****, Bakrevica Ćazo* (O. 389.); *Pa ti idi klanjat* ***ićindiju*** (O. 180.); *a pod njome od sedefa* ***šćemlija*** (M. 75.); *otpaši mi britku sablju / britku sablju* ***demišćiju*** (K. 99.); 5. ***jotovanje u leksemi*** **sjutra (s'utra)**; pr.: *Sinoć mi je s mora došla, / a* ***šutra*** *će odlaziti* (K. 125.); 6. ***prelazak konsonanta* ć *u* t *ili* j *u prilogu*** sinoć; pr.: *Ej,* ***sinot*** *meni kara haber dođe* (K. 103.) *sjajna zv'jezdo, de si* ***sinoj*** *sjala, / de si* ***sinoj*** *sjala?* (K. 64.); 7. ***muška lična imena tipa*** **Mujo, Meho** ***imaju promjenu po obrascu imenica m. r.***: pr.: *utekla je pašina robinja / i odvela* ***Muja*** *haznadara* (K. 100.); ***Mujo*** *dogu po mejdanu voda* (K. 215.); *Stara* ***baba*** *na avliji nađe* (K. 217.); 8. ***u gen. pl. imenica ž. r.*** **ruka, noga nastavak - a;** pr.: *a jutros mi utekla djevojka, / sa jaltaka, sa bijelih* ***ruka*** (K. 50.); 9. ***u dativu ličnih zamjenica oblici*** **mene, tebe;** pr.: *Otkud* ***mene*** *žalost biti neće?* (K. 103.) 10. ***oblici prezenta*** **velju, viđu**; pr.: *ja mu* ***velju****: Dobro jutro* (K. 138.).

Odnosi među jezičkim tipovima sevdalinke

Ovakvo stanje u raspoznavanju triju jezičkih tipova sevdalinke građom ovih pjesama ne može se baš lahko dokazati. Valja naglasiti da se tu radi o *nijansiranju* dijalekatskih crta, o njihovoj *relativnoj* zastupljenosti i prodiranju u nesumnjivu novoštokavsku istočnohercegovačku jezičku strukturu. Ne smiju se, pri tome, zanemariti okolnosti u kojima se sevdalinka bilježi, pa i jezička shvatanja i jezičko osjećanje sakupljača i redaktora. I sevdalinka, kao i epska pjesma, od čina svog autentičnog izvođenja, pa do objavljivanja, prolazi kroz faze raznovrsnoga prilagođavanja, čime, neminovno, biva podvrgnuta i jezičkome mijenjanju. Da ne govorimo o toj stalnoj govornoj evoluciji na neuhvatljivim putevima narodne pjesme, počev od prvog pjevača sve do njezinog širenja po velikim prostorima.

Ako npr. uporedimo ikavizam sa ijekavizmom, uočit ćemo snažnu tendenciju ijekaviziranja i onih sevdalinki što su gotovo sigurno nastale na zapadnom terenu i prvobitno morale imati ikavski refleks. Ta ijekavizacija,

međutim, mogla se izvršiti i prije bilježenja pjesme. Jer, sevdalinka se širi po drugim krajevima, koji joj, primajući je iz druge sredine, u znatnoj mjeri nameću i svoja jezička obilježja. To znači da sevdalinke koje svrstavamo u zapadni jezički tip u stvari nemaju ni približno dosljednu ikavsku zamjenu jata. Tu se radi o prisutnim ikavizmima, ali ikavizmima vidno narušenim ijekavskim refleksom. Taj refleks zrači i nameće se najprije sa istočnijih i južnijih terena, a biva unošen i zapisivačkim i redaktorskim intervencijama. Za središnji jezički tip konstatirali smo ijekavski refleks; on je dominirajući, ali će se katkad u pjesmama toga tipa javiti i ikavizmi. Ovdje se radi o ikavizmima koji se na različite načine čuvaju u ijekavskom sistemskom okruženju, predstavljajući zapadnije dijalekatske fragmente, ili u jeziku pjevača, ili u maniru zapisivača i intervencijama redaktora. Ako se ikavizam javi i u pjesmama našeg jugoistočnog jezičkoga tipa, tada će se najčešće raditi o ikavizmu iz govora mostarskih Bošnjaka.[19] To znači da pjesme svih triju jezičkih tipova znadu za ikavizme, u njima zastupljene u nejednakoj mjeri. Njihova frekvencija sve više se smanjuje idući od zapadnoga ka jugoistočnom jezičkom tipu sevdalinke.

Kada se prati odnos između ovih triju jezičkih tipova, uočljivo je snažno zračenje središnjeg jezičkoga tipa na zapadni i na jugoistočni, te širenje njegovih osobina po drugim područjima. To se pri samom izvođenju sevdalinke događa u uvjetima prestiža Sarajeva kao njezinog centra i grananja istočnobosanskih govornih odlika posredstvom sevdalinki nastalih i pjevanih u tom bosanskom središtu. Tako npr. u pjesmama jugoistočnoga tipa javlja se tendencija uspostavljanja formi bez izršenih jekavskih jotovanja,[20] ili oblici promjene *Muje*, *Muji*, pa i neke druge strukturno sitnije crte.

Jezički tipovi sevdalinke i odnos prema tipovima bošnjačke epske pjesme

Ako usporedimo naša tri jezička tipa sevdalinke sa postojećim tipovima ili arealima bošnjačke epske pjesme,[21] doći ćemo do saznanja da okolnosti nastanka i širenja jedne i druge vrste narodne poezije utiču na formiranje različitih usmenih poetskih tipova na jednom istom dijalekatskom

19) V. Jovan Vuković, *Karakteristične osobine*, str. 953-964.

20) Naravno, te forme će se širiti i pod uticajem standardnojezičkih nejotovanih oblika.

21) V. Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje*, str. 10-14; Đenana Buturović, *Studija o Hörmanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, 1976., str. 153-166.

prostoru kao njihovoj govornoj podlozi. Kad se radi o sevdalinki, središnji areal je žarišni, najproduktivniji. On predstavlja najuticajniji ne samo motivski već i jezički uzor. Zapadni i jugoistočni tip gravitiraju tom središnjem, što se može zapaziti na primjerima jezičkih prilagođavanja. Kod epske poezije imamo situaciju da među sobom "borbu vode" dva najizrazitija njezina tipa, *zapadni (krajiški) i južni (hercegovački)*, a da središnji prostor biva nekom vrstom prijelazne zone koja uglavnom prima, a malo daje.[22] Otud npr. veća frekvencija ikavizama u bošnjačkoj epici u odnosu na ikavizme u sevdalinki.[23]

Opći dijalektizmi u jeziku sevdalinke

Ako se vratimo jezičkoj izvornosti sevdalinke, uočit ćemo jednu pojavu koja, opet, uveliko relativizira stanje nijansiranja njezinih "supstratskih jezičkih tipova". Radi se o zastupljenosti neke vrste općih dijalektizama u njozi koji ne pokazuju dijalekatsko diferenciranje već će se slobodno javljati u sevdalinki na svim stranama bh. terena. Stiče se dojam da ti opći dijalektizmi ovoj pjesmi daju i jedan poseban folklorni jezički pečat međudijalekatskoga karaktera. Zapravo, takve dijalekatske crte u sevdalinki postaju neka vrsta jezičkog manira i potvrda njezine autentičnosti i vezanosti za konkretni bosanski ambijent. I ovdje, međutim, vrijedi relativnost njihove zastupljenosti s obzirom na različite kriterije koji se primjenjuju kod bilježenja i objavljivanja sevdalinki u zbirkama. U tim zbirkama ipak se uočavaju najtipičnije vrste ovih općih dijalektizama.[24]

Fonetski dijalektizmi. 1. **različite konsonatske i sonantske elizije**; pr.: *Ko je tebi **tako** ime nadio* (M. 19.); *Nisam moga odgojila lica / za **takoga** Omer poturicu* (O. 258.); *U Muje su oči sokolove, / u Ahmeta kao u **janjeta*** (O. 275.); *Kad ja pođoh na Bendbašu, / na Bendbašu na vodu, / i povedoh bijelo **janje** za sobom* (O. 446.); *Polećela šarka **'tica**, perja šarena* (K. 63.); *niz livade nekošene, / niz **'šenice** nežnjevene* (K. 115.); ***čelica** me medom zadojila* (K. 221.); 2. **sekvenca hv>f**; pr.: ***Falila** se

22) V. Đenana Buturović, *Isto*.

23) Detaljnija lingvistička istraživanja ovih dvaju dominirajućih epskih prostora tek bi trebala potvrditi tezu o opravdanosti i samog njihovog utvrđivanja u književnohistorijskoj nauci, odnosno da budu potvrda i o postojanju odgovarajućih jezičkih tipova epske pjesme kod Bošnjaka.

24) I ovdje važi ono što je rečeno u vezi sa proširenjem istraživanja na starije zbirke; v. nap. 18.

Šarića kaduna, / u hamamu među kadunama (M, 50.); *Hrti srnu* **ufatiše**, */ a sokoli bijelu vilu* (K, 174.); *Kako kome čašu dodavaše, / svaki joj se pod grlo* **faćaše** (K, 130.) ***konsonantske asimilacije i disimilacije***; pr.: *Ja kakva je Dulbegova kaduna, /* **odavle** *je do Stambola ne ima* (M, 13.); *zakuči se, draga,* **kovča** *od čakšira* (K, 89.); *Da me hoće pogledati* **š njima** (K, 110.); 4. ***prelazak že>re, u prezentu glagola* moći**; pr.: *Sudi nama da se ne svađamo, / jera* **more** *koji poginuti* (O, 168.); *Kolika je Jahorina planina, / siv je soko prelećeti* **ne more** (K, 148.); 5. ***dosljedno javljanje sonanta j u leksemi mehana (mejhana)***; pr.: *pa od jada ode u* **mejhanu** (O, 310.); *neka gore svi redom dućani, / i* **mejhane**, *gdje sam vino pio* (O, 323.); ***u odričnom obliku nema***; pr.: *zapitaću što u dvoru* **nejmaš** (K, 68.); *Što će meni moja majka i tvoja, / kad mi* **nejma** *Ali-bega kod mene?* (K, 119.); ***u prilogu tu(tuj)***: pr.: *Rosna livada brdom njihala, /* **tuj** *mi djevojka biser nizala* (K, 62.); *U Mostaru dva nova dućana, /* **tuj** *mu sjede do dva bazerđana* (K, 49.); 6. ***sonant r u prijedlogu bez(brez)***; pr.: *more li biti 'tica* **brez** *glasa, / 'tica* **brez** *glasa, a ja* **brez** *pasa* (K, 81.); *Kad ja stanem večerati* **brez** *tebe, / ta večera, čini mi se, čemerna* (K, 169.).

Morfološki dijalektizmi. 1. ***upotreba opće zamjenice* vas (sav)**,[26] pr.: *u subotu tenefe penjali, / u nedjelju* **vas** *dan preigrali* (M, 29.); ***Vas*** *je Mostar na sobet pozvala* (O, 81.); 2. ***glagolski oblici tipa* uljegla, naljegla**; pr.: ***Naljegoše*** *na vodu djevojke* (O, 171.); *Tud* **naljeze** *ženjen Osman-beže* (K, 50.)

Leksički dijalektizmi. 1. **pokazna riječca nuto**; pr.: ***Nuto***, *majko, dobroga junaka!* (O, 53.); ***Nuto***, *neno, puha na orahu, /* ***Nuto***, *majko, duše djevojačke!* (O, 178.); 2. ***upotreba riječce bolan***, pr.: ***Bolan,*** *dragi, prođi mi se dvora* (O, 175.); ***Bona***, *Umo, ženi ti se Mujo* (O, 301.); 3. ***upotreba riječce* na, naj**; pr.: ***Na*** *ti, Fata, pa osladi usta* (K, 53.); ***naj*** *ti, momče, prsten, / moj te rod ne hoće* (K, 52.); ***upotreba priloga* pješe, plaho, odsele**; pr.: *Vila jaše, za njom Osman* **pješe** (K, 168.); *Tog se* **plaho** *prepanula Zlata* (O, 225.); *ne ljubim nikog već tebe: /* **odsele** *neću ni tebe* (K, 54.).

Posebna vrsta općih dijalektizama u sevdalinki se, kao, uostalom, i u epskim pjesmama, javlja iz slogotvornih potreba stiha, bilo da se radi o dijalektizmima u funkciji povećanja broja slogova, bilo u funkciji njihovog smanjenja.

---

25) U ovom primjeru u stvari se radi i o fonetskom dijalektizmu.

26) Sigurno je da će se u detaljnijim istraživanjima jezičke građe sevdalinke moći ukazati na znatno veći broj primjera i vrsta morfoloških dijalektizama.

Dijalektizmi u funkciji povećanja broja slogova u stihu. U toj funkciji najčešće se javljaju ***dijalektizmi sa različitim partikulama uz priloge i zamjenice***. Pr.: *Bolujući opet će mu doći, / ašikujuć' nigda, **nikadare**!* (M. 14.); ***Tude** sjedi hadži Jusuf Efica* (M. 75.); *A, moj sinko, celebija Mujo, / tebe paša od **sinoćke** traži, / od **sinoćke** tere do **jutroske*** (O. 379.); *Zalud **njojzi** sva ljepota njena* (M. 22.); *Pošetala Mostarka djevojka, / na **njojzi** su tri nova beluka* (O. 179.); *Mjesec sjeda pred zoru kad treba, / kad moj dragi ide od **meneka*** (O. 378.); *pa će **naske** ovdje, dušo, vidjeti, / pa će **naske** našim' majkam' kazati, / pa će **naske** naše majke karati* (O. 419.).

Dijalektizmi u funkciji smanjenja broja slogova u stihu. To su ovdje ***dijalektizmi sa različitim vokalskim ili konsonantskim elizijama***. Pr.: *Akšam geldi, a ja u **Saraj'vo*** (M. 117.); ***Koje'no** je u kafezu raslo* (M. 22.); *Kad je danju **'vakav** za gledanja, / ja kakav je noću za ljubljenja* (O. 47.); *Koliko je na mahrami grana, / **on'liko** ga dopanulo rana* (O. 314.); ***Jesil' vid'la** bega Jusuf-bega?* (K. 64.); *Terzijane, moj **vel'ki** zijane* (K. 82.); *Nisam bio u **p'janoj** mehani* (O. 218.); ***isko** lani, pa mu je ne dali* (M. 51.); *Svaka ima po ašika svoga, / **l'jepa** Fata **tr'des'** i jednoga* (M. 36.); ***Okle** tebi te tol'ke jabuke?* (K. 82.); ***Žen'** se, ago, **oklen** tebi drago* (K. 106.); ***Otlen** ide zlato Ale uz basamake* (K. 229.).

Jezičko ujednačavanje u sevdalinkama

Jezičko ujednačavanje u sevdalinki naročito je uočljivo na nivou dosljedne upotrebe konsonanta *h*, ne samo u riječima orijentalnoga porijekla. Toj dosljednosti snažnu podršku daje vezanost sevdalinke za njezine jezičke korijene, za govorne odlike sredine u kojoj ona nastaje, ambijenta sa naglašenom orijentalnom kulturom. Poznata osobina govora Bošnjaka je da oni dosljedno izgovaraju i čuvaju konsonant *h*. To je svojevremeno i Vuka Karadžića (pošto je takvu osobinu uočio i u govoru Dubrovnika) navelo na to da u sistemu jezika uvede (bolje reći vrati) konsonant *h* i da tako riješi jedno od najznačajnijih pitanja u njegovoj jezičkoj reformi.[27]

U slijedećim leksemama jezik sevdalinke dosljedno zna za konsonant *h*: *1.* ***u poziciji na početku riječi***; pr.: *Čelo joj je turska **hamajlija*** (O. 146.); *Izgubila sitnu **hamajliju*** (M. 66.); *Obilaze ga redom jaranice, / donose mu **halvu** i baklavu* (O. 196.); 2. ***u sredini riječi***: pr.: ***Pehlivani** Savu preletješe* (M. 29.); *Od **mahrame** vas se Mostar sjaji* (O. 52.); ***mahramicu** zlatom opletenu* (K. 59.); ***šećer-kahvu** majci ti donesem* (O. 98.); ***kahva** mu je*

27) V. Aleksandar Belić, *O Vukovim pogledima na srspke dijalekte i književni jezik*, Glas SANU, knj. 82/49, Beograd, 1940., str. 101-243.

Dijalekatska baza narodne poezije

Prvo pitanje što nam se ovdje nameće je pitanje odnosa između dijalekta (narodnoga govora) i narodne poezije, tačnije, pitanje učešća dijalekta i uopće faktora teritorijalne (horizontalne) jezičke diferencijacije u stvaranju i usmenom prenošenju narodne pjesme. To pitanje do sada je malo istraženo prije svega zbog toga što su se narodna epska i lirska pjesma uglavnom promatrale iz književnohistorijskoga aspekta. Istraživačka pozornost filologâ, napose lingvistâ i, posebno, dijalektologâ, uglavnom je zaobilazila ovu interesantnu oblast.[3] Koliko god za to postoje i shvatljivi razlozi, oni nas ne mogu ni najmanje pokolebati u ubjeđenju da će takva vrsta interesa istraživaču donijeti itekako mnogo novog, i to u onim sferama koje su ključne za bolje razumijevanje i još dublje poniranje u fenomen našega bogatog narodnoga poetskoga blaga. Dijalekatska i uopće jezička variranja u ovoj poeziji (koja u sebi uključuju vrlo široku teritorijalnu projekciju vlastite dinamike i razvoja), mogla bi nam se otkriti u svojim konkretnim evolutivnim vidovima tek onda kad bismo građi narodne pjesme pristupali i kao *jezičkoj tvorevini* koja neponovljivo svjedoči ne samo o snazi naslijeđene narodne misli već i o moći i stvaralačkom potencijalu narodnog jezika kao najizvornijeg iskaza narodnih stvaralačkih poriva i preokupacija. Tek u vidu općih teza, ukazujući na jezičku dinamičnost koja se u ovoj poeziji ispoljava, konstatiramo da se u njojzi na svojevrstan način razotkrivaju umjetničke mogućnosti našeg šarolikoga dijalekatskoga pejzaža, zapravo, umjetnički dinamizam njegove raznovrsnosti, naslojenosti, migracione iznijansiranosti. U usmenoj poeziji ne samo da se kreativno ispoljavao naš čovjek sa svojim mislima, viđenjima, predstavama i osjećajima već se u njozi razotkriva i istraživaču nudi snaga narodnog iskaza. Ona svoje temelje ima u dijalektu, zapravo u dinamičnosti dijalekatskoga pejzaža, kao jedne od bitnih strana ispoljavanja opće fizionomije užih ili širih kulturnih prostora. Dolazimo, tako, do jednog najopćijeg zaključka da se naša narodna epska i lirska poezija stvarala, razvijala i prenosila u okolnostima jedne posebne dijalekatske dinamike, i to one koja se naslojava na folklornu dinamiku dinarskoga područja.

Novoštokavska folklorna koine, naime, u historiji naše kulture formirala se na bazi zatečene dijalekatske slike u kojoj se izdvaja jedan širi dijalekatski tip.[4] On je izuzetno dinamičan po svojoj unutarjezičkoj evolu-

3) Tek u novije vrijeme situacija se u tom smislu mijenja nabolje: v. referate u zborniku *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, *Referati i saopštenja* 4, sveska 1, str. 594.

4) Ovdje ne upotrebljavamo preciznju osnovnu dijalektološku nomenklaturu na relaciji *govor -narječje*, već se opredjeljujemo za neutralnije, opisne formulacije.

O JEZIKU *HASANAGINICE*

Jezička izvornost narodne poezije

Jezik naše narodne epske i lirske poezije nije bio predmet studioznijih istraživanja, premda je u dosadanjim, tek fragmentarnim, tretiranjima ove teme naznačena nesumnjiva potreba za ozbiljnijim njezinim izučavanjem.[1] Taj izraz predstavlja kulturnohistorijsku dragocjenost u smislu svih relevantnih i baznih evolutivnih umjetničkih transformacija koje su usmena riječ i, napose, Vukovo "južno narječje", doživljavali baš u ovom vidu stvaralaštva. Fenomen dinarskog narodnog materijalnoduhovnoga kulturnoga prostora prije svega se ispoljio u izuzetno bogatoj narodnoj epskoj i lirskoj pjesmi, stvaranoj, razvijanoj i prenošenoj u jezičkom ruhu novoštokavske fizionomije, u nauci određene kao novoštokavska folklorna koine.[2] Ta novoštokavska dijalekatska i šira jezička fizionomija u našoj kulturnoj historiji odigrala je naročitu ulogu baš kroz usmenu poeziju, pokazujući svoje neiscrpne estetskoizražajne mogućnosti. Kroz tu poeziju progovorio je dinarski duh, narodni čovjek-umjetnik i njegovo iskonsko viđenje svijeta i života. A nju je obavezno uobličavao, po svojoj sočnosti i zadivljujućoj svježini, već nadaleko poznat jezički izraz, koji nas i dan-danas nanovo ponese svojom izvornošću i netaknutom ljepotom. Ta jezička izvornost, međutim, i u našim naučnim predstavama još uvijek postoji kao neka romantičarsko-egzotična jezička tvorevina koju je umjetnik iz naroda vajao i čuvao i koja je spontan iskaz jedne kulture u njezinim organskim, vijekovima pretakanim i taloženim vidovima. Istina je, pak, da jezičku izvornost naše narodne poezije tek treba izučavati. U toj poeziji ima itekako mnogo elemenata koji kazuju da njezina jezička fundiranost nije naprosto samo "narodna" već da je ona jedna slojevita tvorevina kojoj obavezno valja pristupati naučno i pokušavati prodrijeti u suštinu njezinih pojavnih oblika. Zapravo, u srž kontinuiteta jezičke fizionomije koja je u svojim osnovama imala čisto narodni izričaj, ali u čijem je umjetničkom oblikovanju uvijek učestvovala i pjesnička individua, koja se, istina, po svome poetskom senzibilitetu obavezno identificirala sa općevažećim manirima narodnoga stvaralačkoga postupka.

1) V. npr. Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, knj. 1, Zagreb, 1951., str. 401-417.; Dušan Jović, *Neke metodološke pretpostavke izučavanja jezika narodne poezije*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštenja 4, sveska 2, str. 130-151.
2) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)*, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, 1970., str. 85-119.

Dijalekatska baza narodne poezije

Prvo pitanje što nam se ovdje nameće je pitanje odnosa između dijalekta (narodnoga govora) i narodne poezije, tačnije, pitanje učešća dijalekta i uopće faktora teritorijalne (horizontalne) jezičke diferencijacije u stvaranju i usmenom prenošenju narodne pjesme. To pitanje do sada je malo istraženo prije svega zbog toga što su se narodna epska i lirska pjesma uglavnom promatrale iz književnohistorijskoga aspekta. Istraživačka pozornost filologā, napose lingvistā i, posebno, dijalektologā, uglavnom je zaobilazila ovu interesantnu oblast.[3] Koliko god za to postoje i shvatljivi razlozi, oni nas ne mogu ni najmanje pokolebati u ubjeđenju da će takva vrsta interesa istraživaču donijeti itekako mnogo novog, i to u onim sferama koje su ključne za bolje razumijevanje i još dublje poniranje u fenomen našega bogatog narodnoga poetskoga blaga. Dijalekatska i uopće jezička variranja u ovoj poeziji (koja u sebi uključuju vrlo široku teritorijalnu projekciju vlastite dinamike i razvoja), mogla bi nam se otkriti u svojim konkretnim evolutivnim vidovima tek onda kad bismo građi narodne pjesme pristupali i kao *jezičkoj tvorevini* koja neponovljivo svjedoči ne samo o snazi naslijeđene narodne misli već i o moći i stvaralačkom potencijalu narodnog jezika kao najizvornijeg iskaza narodnih stvaralačkih poriva i preokupacija. Tek u vidu općih teza, ukazujući na jezičku dinamičnost koja se u ovoj poeziji ispoljava, konstatiramo da se u njojzi na svojevrstan način razotkrivaju umjetničke mogućnosti našeg šarolikoga dijalekatskoga pejzaža, zapravo, umjetnički dinamizam njegove raznovrsnosti, naslojenosti, migracione iznijansiranosti. U usmenoj poeziji ne samo da se kreativno ispoljavao naš čovjek sa svojim mislima, viđenjima, predstavama i osjećajima već se u njozi razotkriva i istraživaču nudi snaga narodnog iskaza. Ona svoje temelje ima u dijalektu, zapravo u dinamičnosti dijalekatskoga pejzaža, kao jedne od bitnih strana ispoljavanja opće fizionomije užih ili širih kulturnih prostora. Dolazimo, tako, do jednog najopćijeg zaključka da se naša narodna epska i lirska poezija stvarala, razvijala i prenosila u okolnostima jedne posebne dijalekatske dinamike, i to one koja se naslojava na folklornu dinamiku dinarskoga područja.

Novoštokavska folklorna koine, naime, u historiji naše kulture formirala se na bazi zatečene dijalekatske slike u kojoj se izdvaja jedan širi dijalekatski tip.[4] On je izuzetno dinamičan po svojoj unutarjezičkoj evolu-

3) Tek u novije vrijeme situacija se u tom smislu mijenja nabolje: v. referate u zborniku *Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštenja* 4, sveska 1, str. 594.

4) Ovdje ne upotrebljavamo preciznija osnovnu dijalektološku nomenklaturu na relaciji *govor -narječje*, već se opredjeljujemo za neutralnije, opisne formulacije.

tivnosti, ali vrlo pokretljiv i u vanjskim jezičkim okolnostima svoga razvoja, u procesu migracija, koje su ga, u vremenu od nekoliko vijekova (od XV do XIX stoljeća) kontinuirano prenosile na šire istočnije i sjevernije, kao i zapadnije terene dijalekatskog mozaika sh. jezika. A baš takav dijalekatski tip poslužio je kao najširi jezički oslonac za našu usmenu poeziju. To uslovljava da je karakter njegovoga dinamizma morao ostavljati posljedice i u samom dinamizmu razvoja te poezije, shvaćeno ne samo u jezičkom smislu već i mnogo šire.

Dijalekatska miješanja u zapisanim varijantama narodnih pjesama

Druga jedna okolnost i sama utiče na to da se jezička fizionomija narodne pjesme javi kao izuzetno dinamična stvaralačka kategorija. Ona je, svakako, u tijesnoj vezi sa faktorom jezičke raznovrsnosti kao refleksom teritorijalne (dijalekatske) razuđenosti koja se utemeljuje u jezički izraz ove usmene tvorevine. Za narodnu pjesmu, se, naime, "školski" kaže da se ona prenosi "s koljena na koljeno", što govori o njezinom nesumnjivom vremenskom kontinuitetu. Nas ovdje, međutim, zanima njezino prenošenje "od usta do usta", odnosno prenošenje "iz sela u selo", "iz čaršije u čaršiju", prenošenje iz jednoga kraja u drugi, s jednoga terena na drugi. To je, u stvari, prostiranje i ekspanzija pjesme po užim i širim dijalekatskim zonama i kulturnim prostorima. Na ovaj faktor teritorijalnoga dinamizma nadodaje se okolnost prirode posla na bilježenju, sakupljanju i objavljivanju narodnih pjesama (ovdje, uglavnom, mislimo na naše starije zbirke i sakupljače), u kojem, gotovo po pravilu, učestvuje veći broj ljudi sa konkretnim poslovima i kompetencijama. Na konačnu jezičku formu pjesme ne utiče samo njezin pjevač odnosno kazivač, koji je i sam itekako sklon tome da je jezički dorađuje i mijenja, prema različitim prilikama svoga pjevanja ili kazivanja.[5] Nadalje, njegova dijalekatska pripadnost, nivo pismenosti i sl. značajno utiču na frekvenciju "lokalizama", tačnije dijalektizama, u narodnoj pjesmi, pri čemu se njegov narodni (usmeni) pjesnički manir i sam razvija, usavršava pa i jezički transformira i varira. Slijedeću kariku u lancu posla na objelodanjivanju usmene poezije predstavlja zapisivač, od kojeg mnogo zavisi kako će (i *kakva* će) pjesma krenuti na svoju prvu (za)pisanu misiju. Pri tome odlučnu ulogu igra "uho" zapisivača, njegova sposobnost da čuje onako kako je pjevano ili kazivano, da to prenese

5) V. o tome Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, str. 413-417.

na papir, sa puno vjerodostojnosti i sa puno vlastitog umjetničkog ukusa, mjere i snalažljivosti. Afiniteti, stepen obrazovanja, pa čak i sama dijalekatska pripadnost, utiču na to kako će zapisivač pjesmu *čuti* i kako će je u svom, donekle, također stvaralačkom postupku, *zapisati*. Iz historije prikupljanja naše usmene poezije poznati su primjeri da zapisivač i sakupljač ne biva jedno te isto lice. Sakupljač je onaj koji je bliže fazi posla što se smatra završnom, mada on i sam nerijetko može biti u ulozi zapisivača. Počesto su, pak, sakupljač i redaktor jedno te isto lice, ono koje pjesmu konačno uobličava. Redaktorski posao svakako je od presudne važnosti za fizionomiju pjesme, jer se on javlja kao završna karika u lancu nastojanja da pjesma dobije svoj konačni pisani oblik, u kojem će se štampati. Vidimo, prema tome (računajući tu i na nerijetke pojave *prepisivanja*, ne samo *zapisivanja* pjesama) da nastanak narodne pjesme nipošto ne predstavlja jednostavan i jednoobrazan kazivačko-zapisivački čin već da on znači čitav jedan put od riječi i stiha pjevača ili kazivača (svakako najpresudnijeg izvora) do redaktora, koji je po značaju za ishod posla namah iza kazivača. Sve ove okolnosti na poseban način utiču na ispoljavanje jezičkoga dinamizma pjesme, na variranja u njozi. Tu dolazi do različitih jezičkih intervencija, dorada i ujednačavanja prema nekom, ovoga puta, pisanom standardnojezičkom uzoru. A to, opet, za istraživače predstavlja relevantne pravce kojima se pjesma kreće sve do svoga konačnog štampanja, pravce kojima se valja dublje pozabaviti i ući u zakonitosti njihovoga djelovanja na jezička uobličavanja. Ovi spoljni faktori nastanka konačne verzije pjesme sklapaju se sa poznatim jezičkim dinamizmom ovoga vida narodnog stvaralaštva u jedan splet prilika i odnosa kroz koji narodna pjesma krči svoj dugi put. Od svojih nastanaka, širenja, davanja i primanja, preko faze bilježenja, pa sve do konačne njezine obrade i pripreme za štampu.

I tako, kad danas čitamo naše (već poodavno prikupljene) narodne pjesme, pred sobom imamo stvaralačke forme koje nam nerijetko svojim jezičkim variranjima nameću pitanja njihovoga dijalekatskoga porijekla, starosti i sl. Uz to, međutim, valja napomenuti da se različite verzije iste pjesme među sobom mogu i znatnije razlikovati, zbog različitih okolnosti njihovoga prikupljanja i bilježenja. A da, kad se pjesma objavi, ni samim tim činom to ne predstavlja njezinu konačnu formu. Jer, ona u narodu i dalje živi svoj "usmeni život", a iz zbirke se, preuređena, vraća u svoju usmenu pjevačku maticu. I tako traje neprestani proces njezinoga kruženja i mijenjanja. A jezičko njezino kruženje i mijenjanje, dakako, mora predstavljati jedan od najvažnijih predmeta interesa i proučavanja.

Načini miješanja dijalekata u jeziku narodne poezije

U jeziku naše narodne poezije, osobito epske, uočljiva je pojava svojevrsnog variranja u dijalekatskim odlikama. Ta pojava, zapravo, do danas naučno na pravi način nije niti definirana, a kamo li istražena. Ona se zasada određuje kao pojava "miješanja dijalekata u srpskohrvatskoj narodnoj poeziji",[6] a osnovne zakonitosti tog miješanja naznačene su u jednom radu poznatog njemačkog slaviste i indoevropeiste Augusta Leskina, posvećenom baš ovom problemu.[7] Prema Leskinovom tumačenju, miješanje dijalekata u narodnoj poeziji se odvija na tri načina:

1. prijelazom pjesme iz matičnoga dijalekta *A* u dijalekt *B* i promjenom organskog idioma *A* u idiom *B*;

2. nastajanjem pjesama u prijelaznim dijalekatskim zonama, koje i same odlikuje mješavina dijalekatskih sistema;

3. pjevači mjesnoga govora poznaju ili primaju pjesme što pokazuju variranje jezičkih osobina koje može biti i rezultat "umjetnoga", pjesničkog jezika, pri čemu upotrebljavaju i formu svog mjesnoga govora.

Ove Leskinove teze mogu nam poslužiti tek kao dobro polazište i najopćija teorijska platforma za izučavanje takvih jezičkih procesa. Naročito s obzirom na, za nas važno, pitanje učešća dijalekta u umjetničkoj transformaciji naše narodne poezije, rasevata njegovih stvaralačkih potencijala, koji su nam, za sada, poznati samo u najosnovnijim crtama.

Različiti refleksi jata u jeziku narodne poezije

U ovom smislu u našoj narodnoj epskoj i lirskoj pjesmi uočava se jedna važna pojava. To je slučaj miješanja ikavizama i ijekavizama u istoj pjesmi, koje na upečatljiv način govori o procesu o kojem je pisao Leskin. I sam Leskin, naime, kao potvrde za svoje teze o zakonitostima miješanja dijalekata u našoj usmenoj poeziji uzima pojavu ikavsko-ijekavskih refleksa u narodnim epskim pjesmama, prateći to na koji način se dvojni refleksi miješaju u jednoj pjesmi. Osnovni Leskinovi zaključci svode se na to da u takvome miješanju nema pravila već da je ono stihijno,[8] što samo donekle možemo

6) Murko, *Isto*, str. 412.

7) August Leskin, *Über Dialektmischung in der serbischen Volkpoesie*. Lajpcig, 1910, str. 129-160.

8) V. i Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, str. 413.

prihvatiti, jer nam se čini da bi ta variranja valjalo kudikamo detaljnije istražiti. Osim toga, detaljnije istražiti ne samo eventualne zakonitosti toga kombiniranja (kojih, po nama, do izvjesne mjere ipak mora biti) nego proučiti i "zakonitosti same stihijnosti" u takvom miješanju refleksâ.

Postavlja se pitanje otkuda baš takvo često miješanje u našim narodnim pjesmama, odnosno, kakav je uopće udio jednih i drugih refleksa. Odnosno, dadu li se uočiti jasnije tendencije ekspanzivnosti jednog u odnosu na drugi refleks, ili se ta "borba" odigrava na ravnoj nozi. Uočljivo je, naime, da je ijekavski refleks u epici frekventniji i da je on, u stvari, jezički amblem tradicije koja se najčešće određuje kao epika "crnogorsko-hercegovačkoga tipa",[9] a da su ikavske pjesme malobrojne, što u lirici, pak, i nije slučaj. Za nas je, međutim, važno pitanje kako se u jednoj istoj pjesmi odvija "borba" između ijekavizama i ikavizama, odnosno koji je refleks prvobitan, a koji priman u jeziku pjevača ili kazivača, u zabilješkama zapisivača i prepisivača, ili u intervencijama redaktora. To je pitanje koje zahtijeva dublje istraživanje, ali se neki od tih istraživačkih aspekata i ovom prilikom mogu naznačiti. Uvažavajući neospornu vrijednost i (relativnu) primjenjivost Leskinove teorije, za nas se ovdje kao bitni javljaju slijedeći aspekti ove pojave: 1. Gdje i kako (u smislu dijalekatske lokalizacije) nastaje narodna pjesma, kakav *jezički put* ona prevaljuje idući od pjevača, koji i sam može biti "katkad ijekavac", a "katkad ikavac",[10] preko zapisivača, sakupljača, pa i prepisivača, do redaktora?; 2. kako se, u kojim uvjetima dijalekatskih grananja, odvijao proces "ijekavizacije ikavskih pjesama", ili, možda, "ikavizacije ijekavskih" i koliko koja od karika našeg lanca, idući od pjevača do redaktora, u tom imaju vlastitog udjela?; 3. šta je za istraživača jezika ove poezije važnije i "kompetentnije": sáme redaktorske i druge intervencije, ili izvorno zabilježeni tekstovi nastali u najneposrednijem kontaktu između pjevača i zapisivača?; 4. ukoliko, ipak, ima neke zakonitosti u pojedinim slučajevima ijekavsko-ikavskog miješanja, u čemu se ona ogleda; da li baš samo u zahtjevima deseteračkog stiha?; 5. na koji način se kroz narodnu poeziju reflektira odnos između starinačkih i doseljeničkih govora i kako se ijekavsko-ikavska mješavina u tom smislu ponaša?; 6. šta, u stvari, znači odrednica "ikavska pjesma sa ijekavskim primjesama", ili "ijekavska pjesma s ikavskim primjesama", je li ona dovoljno naučno fundirana i objašnjena?;[11]

9) Đenana Buturović, *Studija o Hörmanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, 1976, str. 157.
10) O tome v. Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, str. 413.
11) Takva formulacija, naime, često se javlja kad se govori o miješanju ijekavskog i ikavskog refleksa u *Hasanaginici*; v. radove u zborniku *Hasanaginica* 1774.-1974., priredio Alija Isaković, Sarajevo, 1975, str. 713.

7. da li se pjesma na svom dugom putu od usmene predaje do zapisivanja mogla i u nekoliko navrata mijenjati, svaki put ponovo se vraćajući na svoje zavičajno jezičko polazište, ijekavsko ili ikavsko, i na takvom putu ostavljati tragove miješanja?; 8. da li je u tim pjesmama obavezan odnos prevlasti jednog refleksa nad drugim, ako jeste, zbog čega je to tako?; 9. da li se u našoj narodnoj poeziji srednjedinarskoga prostora formirao i jedan prijelazni ijekavsko-ikavski pjevački manir, koji se mogao ispoljavati i onda kad za to nije bilo nikakvih dijalekatskih razloga; npr. da na ijekavskom terenu nastane ijekavsko-ikavska pjesma, ili na ikavskom ikavsko-ijekavska?; 10. koliko uticaja su imale pjesmarice, kao prvotna, ovoga puta pisana jezička norma?; 11. kako se putem narodne pjesme odvija proces prelaska leksemskih ikavizama sa zapadnijih (jezički arhaičnijih) zona u južnije i jugoistočnije (jezički progresivnije) zone, ili leksemskih ijekavizama sa jugoistoka ka sjeveru i sjeverozapadu?; 12. da li akcent utiče na kombiniranje među ovim refleksima?; 13. da li zahtjev deseteračkog stiha utiče samo na uspostavljanje (i) ijekavskih zamjena, ili se ovim zamjenama uspostavlja i skraćivanje pomoću ikavskih refleksa?; 14. da li prihvatiti redaktorska ujednačavanja u ovim refleksima, ili uzimati one prvotno zapisane verzije koje svjedoče o miješanju refleksa?, itd., itd.

Zamjena jata u baladi *Hasanaginica*

Pitanje nastanka i trajanja u narodu naše čuvene balade *Hasanaginica* do danas je u nekim pojedinostima ostalo sporno,[12] pri čemu se u njojzi javlja i problem zamjene jata.[13] Naime, u toj jezičkoj pojedinosti *Hasanaginica* također pokazuje visok stepen variranja, a njezinih nekoliko najpoznatijih varijanata govori o tome da se radi o jednoj svojevrsnoj kazivačko-zapisivačko-redaktorskoj ikavsko-ijekavskoj evoluciji, koja do danas nije posve razjašnjena.[14] Većina istraživača, naime, smatra da je ova balada nastala na čisto ikavskom terenu, u zapadnoj štokavskoj fizionomiji,[15] mada se u preciziranju lokalizacije među sobom uvijek i ne slažu.[16] U nauci, međutim, ima

12) V. Isaković, *Hasanaginica*, kao i referate u zborniku *Naučni sastanak slavista*.
13) V. posebno Asim Peco, *Neki problemi "Hasanaginice", sa posebnim osvrtom na njenu osnovnu varijantu*, Naučni sastanak slavista, str. 355-358.; Pavle Ivić i Aleksandar Mladenović, *Filološke napomene o "Hasanaginici"*, Naučni sastanak slavista, str. 367-370.; Mate Šimundić, *Jezik narodne balade "Asanaginice"*, Rad JAZU, knjiga 376, str. 114.
14) V. Peco, *Isto*; Ivić - Mladenović, *Isto*.
15) V. Šimundić, *Jezik narodne balade*, str. 113.
16) Šimundić, *Isto*.

i drukčijih mišljenja, kakvo je npr. tumačenje Radosava Medenice: da je Fortis *Hasanaginicu* u stvari zabilježio izvorno, onako kako ju je čuo (ukoliko ju je on lično mogao zabilježiti; ako se, ipak, ne radi o prijepisu, što je najvjerovatnije),[17] sa mješavinom ijekavizama i ikavizama.[18] Smatramo da bi u svim ovim tumačenjima valjalo nanovo preispitati filološku argumentaciju problema, a napose izvršiti detaljniju analizu odnosa među refleksima jata u najpoznatijim verzijama *Hasanaginice*.[19] U vezi s ijekavizmima u *Hasanaginici* prije svega se govori o njihovom uspostavljanju po uzoru na dubrovački ijekavizam.[20] Mislimo da bi pri tome trebalo povesti više računa o faktu prodiranja jugoistočnijih, istočnohercegovačkih osobina na zapadnije terene. Takav proces mogao bi biti potpomognut i migracionim talasima koji u vremenu od nekoliko vijekova u kontinuitetu idu sa jugoistoka ka sjeveru i sjeverozapadu, pri čemu se nezadrživo širi Vukovo "južno narječje".[21]

Teorijski pristup jezičkoj izvornosti narodne pjesme

U vezi sa ovakvom dijalekatskom ekspanzijom, sa kojom ide i širenje određene jezičke epsko-lirske forme, a u vezi sa evolucijom varijanata *Hasanaginice*, valjalo bi, po našem sudu, detaljnije proučiti slijedeća pitanja: 1. ekspanziju ijekavske zamjene u jeziku samih pjevača ili kazivača sa zapadnijih terena; 2. kretanje izvorne ikavske pjesme sa zapada prema istoku i jugoistoku i, s tim u vezi, primanje ikavskih refleksa na ijekavskom terenu, kao i "borbu" između primarnih ikavizama i nakalemljenih ijekavizama; 3. prodiranje ijekavskih pjesama ka zapadu i njihovu djelimičnu, možda i potpunu, ikavizaciju, što bi, također, mogao biti realan proces, neka vrsta "nesvjesne" reakcije na ijekavizaciju prvotnih ikavskih pjesama; 4. nastajanje i širenje pjesama na onim terenima koji su u dijalekatskom pogledu mogli biti prijelazni, u ovom slučaju ikavsko-ijekavski; 5. uticaj formiranja jednoga pjevačkog manira koji je i sam mogao djelovati na to da se u pjesmu unese miješani refleks, bez obzira na prethodni put koji su te pjesme (pravcem zapad-jugoistok) mogle prijeći.

17) Većina istraživača, naime, smatra da se radi o prijepisu.
18) Radosav Medenica, *150 godina "Asanaginice" u literaturi i usmenom predanju*, u zborniku *Hasanaginica*, str. 415.
19) O tim verzijama v. u zborniku *Hasanaginica*.
20) V. Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 357.
21) V. o tome u vezi sa *Hasanaginicom*: Asim Peco, *Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine*, Sarajevo, 1986, str. 116.

Sva ova i slična pitanja trebalo bi jasnije razlučivati od one faze kad pjesma po prvi put biva zabilježena i štampana, jer tada će biti u pitanju variranja koja ne moraju imati neposrednu vezu sa variranjima u jeziku pjesme na samom terenu, u usmenoj njezinoj upotrebi i prenošenju. Pri ovome bi dobro bilo podrobnije istražiti slijedeća pitanja: 1. šta se sve događa sa pjesmom od vremena njezinoga prvog zapisivanja, pa preko sakupljačkih poslova, do redaktorskih i objavljivačkih?; 2. šta se događa s prijepisima pjesama, koje to jezičke izmjene nastaju takvim načinom prenošenja?; 3. datiranje prijepisa veoma je bitan elemenat, kao i to koji od prijepisa kojem prethodi i kako se sve to događa u konkretnim prilikama prepisivačkog i sakupljačkoga posla?; 4. kojim jezičkim maticama pripadaju redaktori i njegovi eventualni saradnici i kakvo je njihovo shvatanje o standardnojezičkim ujednačavanjima u odnosu na izvorno zabilježene varijante?

Jezičke varijante *Hasanaginice*

Upoređujući tekstove pet nama najpoznatijih varijanata *Hasanaginice*,[22] u vezi sa stanjem u zamjeni jata utvrdili smo slijedeće: jedino se Vukova druga redakcija *Hasanaginice* javlja bez miješanja refleksa, tj. u njojzi je Vuk dosljedno ujednačio ijekavski refleks.[23] Na drugome mjestu po frekvenciji jednovrsne zamjene (ovoga puta ikavske) javlja se *Splitski rukopis*, s tim što on nije do kraja dosljedno riješio tu jednoobraznost: u njemu, naime, od ukupno 40 riječi sa refleksom jata (kod Vuka ih je 39) samo je jedan slučaj upotrebe ijekavizma, ostali refleksi su ikavski.[24] Meštrovićeva varijanta sadrži najmanji broj riječi sa jatom, ukupno 29, od čega ih je 24 sa ikavskom, a 5 sa ijekavskom zamjenom.[25] I, konačno, uočavamo da se

---

22) U literaturi se različite verzije među sobom nerijetko porede; v. zbornik Isaković, *Hasanaginica* i *Naučni sastanak slavista*. Mi smo analizirali reflekse jata u pet verzija *Hasanaginice*, datih u Isakovićevom zborniku. To su Fortisova, Splitski rukopis, Vukova, Meštrovićeva i Isakovićeva.

23) V. tekst u: *Isaković, Hasanaginica*, str. 310-313.

24) V. tekst u: *Isaković, Hasanaginica*, str. 325-328. Up. i Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 356; Šimundić, *Jezik narodne balade*, str. 114.

Isakovićeva redakcija *Hasanaginice*, kad se radi o refleksima jata, dosljedno drži Fortisa[25] (u Fortisa i Isakovića ih je po 38). Kod Fortisa, naime, od 38 riječi sa jatom, 28 je ijekavskog refleksa, 8 ikavskog,[26] a kod Isakovića je ista situacija[27]. Kod Fortisa i Isakovića naročito pada u oči da se ikavizmi dosljedno javljaju u neposrednom govorenju same Hasanagine "ljubovce". To, ipak, upućuje na jednu moguću zakonitost u odnosu među refleksima, ne samo u pisanoj formi pjesme nego i u izvornim usmenim formama koje su kao takve mogle biti zabilježene. Moguće je da se u jeziku pjevača javi baš to: da se u dominirajućem ijekavskom okruženju upotrijebe i ikavske forme tamo gdje se dramatičnost i tragičnost radnje kreću ka vrhuncu, kako se to zbilja i javlja u Fortisovom tekstu i Isakovićevoj redakciji.

Ostavljajući po strani moguće veze sa pjevačkom izvornošću, usmenim pjevanjem ili kazivanjem, te vraćanjem pjesme u pisanoj formi u ponovnu usmenu upotrebu, sada sa njezinim (za)pisanim jezičkim uzorom, spomenimo i to da najnovija redakcija *Hasanaginice*, ona Isakovićeva, pokazuje, u stvari, da ikavsko-ijekavska njezina transformacija zaokružuje svoju putanju. Ona to čini idući od Fortisa, koji ima miješani refleks, preko Vuka i *Splitskog rukopisa*, koji su sa jednoobraznom zamjenom, sve do Isakovića. Ovaj posljednji vraća se izvornom Fortisovom bilježenju, istina ne u svim detaljima. Najdosljednije vraćanje Fortisu je baš u rasporedu ijekavizama i ikavizama.

Zaključak o jezičkoj izvornosti *Hasanaginice*

U vezi sa jezičkom izvornošću naše narodne pjesme i dinamizmom njezinoga kretanja kroz različite prostore, od usmenog življenja do pisanih verzija i od njih opet nazad, a u vezi sa različitim varijantama *Hasanaginice*, zaključili bismo slijedeće: pitanje jezičke izvornosti, a posebno dijalekatskog miješanja u našoj narodnoj poeziji, mnogo je složenije i nedokučivije nego što bi nam se to moglo činiti na osnovu Leskinove teorije o toj pojavi. U pitanju je, zapravo, čitava jedna, u detaljima teško dokučiva putanja kojom ide narodna pjesma. Od svojih zavičajnih pjevačkih izvorišta, preko prostora na koje se usmenim putem brzo širi, do njezinog zapisivanja, redigovanja i štampanja. Da bi se, potom, u takvoj zapisanoj formi vraćala na teren; ne samo na onaj na

25) V. tekst u: *Isaković, Hasanaginica*, str. 346-348.
26) V. tekst u: *Isaković, Hasanaginica*, str. 427-429.
27) Iste podatke za ove reflekse daje i Asim Peco; v. Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 355-356.
28) V. tekst u: *Isaković, Hasanaginica*, str. 427-429. V. objašnjenje o prirodi ovih refleksa: *Peco, Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 356.

kojem je nastala ili zapisana već i znatno dalje, do onih terena do kojih usmenim svojim širenjem nije uspjela doprijeti. A u njezinom nastajanju, na toj putanji, svoje stvaralačke napore ulažu kako sami pjevači tako i zapisivači i redaktori. Reklo bi se čak da se tu počesto radi o nekoj vrsti dvostrukog života koji naša narodna pjesma vodi. Jedan je onaj njezin iskonski, usmeni, po prirodi svojoj najdinamičniji, najpromjenljiviji. To je onaj njezin život koji je moguće zabilježiti i zaustaviti samo u trenu. Drugi život je onaj pisani, u kojem se može govoriti o umjetničkim i jezičkim doradama različitih varijanata pjesme zabilježene u trenu, time i jezički "konzervirane". U njezinom kretanju koje ne prestaje, između usmenog i pisanog, između ispjevanog i zabilježenog.

Pristup

Riječi orijentalnoga porijekla u bosanskom jeziku, koje najčešće nazivamo turcizmima, čine u njemu najznačajniji sloj među riječima neslavenskoga porijekla. Takvo njihovo svojstvo na svojevrstan način odražava dugotrajnu simbiozu između slavenske i orijentalne materijalne i duhovne kulture. Rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku* Abdulaha Škaljića (Sarajevo, 1973, str. 662), mada u leksikografskom smislu ima i ozbiljnijih nedostataka, za istraživanje slavensko-orijentalne jezičke interferencije predstavlja najpouzdaniji izvor.

Škaljićev *"Rječnik turcizama"*

Iz Škaljićeva *Rječnika* proizlazi da se najveći broj turcizama u bosanskom jeziku (ne računajući one razvrstane po morfološkom kriterijumu, npr. na "imenice", glagole", "pridjeve" i sl.) odnosi na vjerski život i vjerske običaje muslimana u Bosni. Na drugome mjestu nalaze se riječi koje se odnose na pravne pojmove, administraciju, državno uređenje i sl. zatim riječi vezane za vojsku, za oružje i vojnu opremu, konje i konjsku opremu, potom riječi u vezi sa zanatima, zanatlijama, zanatskim alatom i spravama, a onda se ređaju riječi iz vrlo različitih oblasti narodne materijalne i duhovne kulture. Orijentalni leksički sloj u bosanskom jeziku pokriva vrlo široke i brojne semantičke krugove. Posebno je, međutim, pitanje

funkcionalne polivalentnosti turcizama i njezinog odnosa prema tematskim oblastima koje ovaj neslavenski leksički sloj u našem jeziku pokriva. Prvo je pitanje: koji je tematski krug unutar riječi orijentalnoga porijekla najfrekventniji u svakodnevnoj upotrebi, u živoj riječi. Pri ovom, naravno, zanemarujemo primjere tematski vrlo raznovrsnih riječi koje su se, kako i sam Škaljić kaže, "potpuno odomaćile u srpskohrvatskom jeziku" i koje ili "nemaju uopšte zamjene u našem jeziku", ili "za koje se može naći zamjena ali se ne traži, ili ima zamjene ali nije općenito usvojena" (takve su npr. riječi *bakar, boja, čarape, čekić, džep,*

don, ili *kašika*, *kajmak*, *sandale*, *sanduk* i sl.). Iz Škaljićeve građe proizlazi da je onaj tematski krug koji je na samom vrhu po broju leksema u isto vrijeme i sa najvišim stepenom frekvencije na općeupotrebnom, razgovornom nivou. To je leksika vezana za religiozni život pripadnika islama. Ali, već drugi tematski blok (drugi po broju turcizama inače), onaj koji se odnosi na pravne, administrativne i slične pojmove, nema funkcionalne karakteristike onoga prvog. On se ne javlja u svakodnevnoj upotrebi sa epitetom pune funkcionalnosti, odnosno nezamjenjivosti, kakav je slučaj sa riječima iz religioznog života. Treći tematski blok (vojska, oružje, vojna i konjska oprema) predstavlja, iz aspekta razgovorne, žive riječi, arhaični leksički fond, čije svojstvo arhaičnosti biva uslovljeno drukčijim ambijentom i načinom življenja, uveliko udaljenima od tradicionalnih vidova ispoljavanja narodne kulture. To, uglavnom, vrijedi i za ostale tematske blokove koje formiraju turcizmi u bosanskom jeziku. Nestajanjem tradicionalnih oblika življenja, iščezavanjem raznovrsnih vidova bazne narodne kulture, do izvjesne mjere ipak znači da zajedno s tom pojavom nestaju i riječi koje prate njezin materijalni i duhovni aspekt. Turcizmi su, naime, još uvijek u širokoj upotrebi i u svakodnevnoj komunikaciji, mada se mora priznati da na tom funkcionalnom jezičkom nivou postepeno iščezavaju, vrlo sporo, ali ipak doživljavaju stagnaciju.

Turcizmi u narodnoj epskoj i lirskoj poeziji

U književnojezičkoj upotrebi, pak, oni zauzimaju posebno mjesto, relativizirajući svoju uveliko arhaičnu razgovornu funkcionalnu kvalitetu. Ovom prilikom okrenut ćemo se funkcioniranju turcizama u tradicionalnoj stvaralačkoj sferi, u narodnoj epskoj i lirskoj poeziji. Krećemo, zapravo, od postavke da turcizmi u bosanskom jeziku čine dobrim dijelom njegov arhaični leksički fond samo u smislu svakodnevne jezičke upotrebe. I tu, međutim, postoji jedna krupna rezerva: egzaktnim ispitivanjem još ni u jednom vidu analize nije utvrđen stvarni arhaični karakter pojedinih tematskih grupa turcizama, tako da i konstatacije o njihovoj arhaičnosti bivaju lišene konkretnijih potvrda, dokaza, klasifikacija prema stepenu arhaičnosti i sl. Jedno je, pak, sigurno: umjetničko stvaralaštvo pokazuje nam da ovaj sloj

leksike funkcionira kao njegova bitna odlika, da se ugrađuje i u kolektivni i u individualni stvaralački izraz, i to na osebujan način, koji snaži i sam taj izraz u cjelini. Ovdje nas posebno zanima funkcioniranje tog leksičkog sloja u narodnom epskom i lirskom stvaralaštvu Bošnjaka, mada se turcizmi i na širim prostorima srpskohrvatske pa i južnoslavenske usmene tradicije javljaju kao autentičan iskaz protutnjalih vremena, ali i kao iskaz kulturnih i uopće nacionalnih međuodnosa odslikan kroz naše zajedničke umjetničke vizije.

Tematski krugovi turcizama u jeziku narodne poezije

Poznato je da je narodna epika i lirika kod Bošnjaka odigrala naročitu ulogu u očuvanju kontinuiteta stvaralaštva na maternjem jeziku. Ti vidovi kolektivnog umjetničkog izražavanja nose u sebi mnogo specifičnog u književnohistorijskom, ali i u jezičkom smislu, a naročitu boju daju im upravo riječi orijentalnoga porijekla. One su na samosvojan način, u simbiozi slavensko-orijentalnog materijalnog i duhovnog ambijenta, uklopljene u motive i osjećanja čitavog jednog socijalnog i psihološkog miljea, čineći jedan od najkarkterističnijih iskaza njegovoga postojanja uopće. Ovom prilikom nas interesira na koji način se Škaljićevi tematski krugovi (u formi potvrda za pojedine odrednice), ogledaju u narodnoj epskoj i lirskoj poeziji i u kakvim međuodnosima funkcioniraju u ovim vidovima stvaralaštva. Daleko najveći broj primjera jezičke realizacije turcizama u *Rječniku* dat je iz građe narodnih epskih i lirskih pjesama, tako da se i na osnovu Škaljićevog djela nedvojbeno zaključuje da je ovaj leksički sloj svoju pravu realizaciju našao u umjetnosti, prije svega u usmenom stvaralaštvu.

Tematski krugovi u epskoj poeziji

Prvo pitanje bilo bi kako se Škaljićevi tematski krugovi (na osnovu primjera u *Rječniku*) javljaju u narodnoj epskoj poeziji. Odrednice u *Rječniku* najvećim dijelom potvrđene su primjerima iz najpoznatijih zbirki epskih pjesama, Hörmanove i Marjanovićeve, mada se daje i nemali broj primjera iz Vukove zbirke, pa i nekih drugih, koje, uglavnom, sadrže pjesme hrišćanskog vjerskoga kolorita. Ne računajući veliki broj turcizama što idu u Škaljićevu grupu "apstraktne i druge razne imenice", "pridjevi", "glagoli", čije tematsko određenje je veoma razuđeno, a kojih je u orijentalnom leksičkom sloju i ovdje najveći broj (takav je slučaj i sa turcizmima uopće), u narodnoj epici najveći broj turcizama odnosi se na vojsku i vojne izraze, oružje i ratnu opremu i konje i konjsku opremu. Taj leksički pokazatelj

nalazi se u koheziji sa općom karakteristikom ove poezije, najčešće označavane epitetom "junačka" ili "muška". On odražava tradiciju stalne ratne aktivnosti stanovništva islamske vjere, aktivnosti usmjerene na očuvanje granica, ali i na odbranu raznih oblika regionalne autonomije u okvirima Bosanskoga pašaluka. Mnogi od tih turcizama, iz aspekta žive riječi, danas pripadaju arhaičnom vokabularu. U narodnoj epici oni su, međutim, u funkciji umjetničkog iskazivanja najrazličitijih strana "junačkog života", kao spomena prošlih vremena, njihovih ideala i nepisanih normi. Na drugome mjestu po frekvenciji u narodnoj epskoj pjesmi javljaju se turcizmi koji označavaju odjevne predmete, obuću, nakit, šminku i sl. Ovaj tematski krug naslanja se na onaj prvi, vezan za oružje i ratovanje, jer sadrži i velik broj riječi koje se odnose na starinsku odjeću, obuću pa i ukrase koje su junaci nosili, a koje je pjesma priljеžno opisivala. Jedan od karakterističnih postupaka u narodnoj epici je i detaljno slikanje spoljašnosti likova, te je zbog toga u ovoj vrsti stvaralaštva visok stepen frekvencije turcizama ovoga tematskoga kruga. Mada se ove pjesme određuju kao "junačke" ili "muške", u njima je dosta opisa ženske ljepote. Tu se ta ljepota javlja i kao epski stvaralački ideal pa je frekvencija turcizama sa značenjem dijelova nakita, ukrasnih predmeta i sl. ovdje veoma visoka. Turcizmi vezani za vjerski život (koji su, inače, najbrojniji, u fondu turcizama uopće) i u ovim pjesmama se često javljaju, a iza njih dolaze riječi koje označavaju građanske titule, staleže, zanimanja i riječi pravno-administrativnoga karaktera. Ovim bi bio zaključen fond turcizama koji u epskim pjesmama pripada *prvom kvantitativnom razredu*, koji je, dakle, sa najvišim stepenom frekvencije.

U *drugom kvantitativnom razredu* nalaze se turcizmi vrlo različitih tematskih grupa. Počev od pojmova vezanih za građevinarstvo, preko naziva za dijelove pokućstva, zatim onih iz oblasti trgovine, kućne radinosti, pa do naziva za razne prirodne pojave, cvijeće, voće, povrće i druge biljke, rodbinske odnose, vrste metala, jela i pića i sl. Ovaj razred formiraju turcizmi koji se u narodnoj epskoj poeziji javljaju u jednom optimalnom omjeru, čineći, ipak, njezin značajan leksički dio.

U *treći kvantitativni razred* idu turcizmi za koje možemo reći da su u epici rijetki i da ne čine njezin značajniji leksički inventar. Odnose se na tematske grupe: zanati, zanatski alati i sl; dijelovi ljudskog i životinjskog organizma; transportna sredstva; mjerenje vremena; životinje, poljoprivreda, šumarstvo, stočarstvo; muzika i igre; boje; a sa najmanjom frekvencijom su riječi iz tematskih grupa: razni mirisi, vrste kože, lov, medicina i higijena.

Tematski krugovi u lirskoj poeziji

Potvrde koje za pojedine odrednice Škaljić nalazi u narodnoj lirskoj poeziji pokazuju, također, da je i ovdje turcizme moguće svrstati u tri razreda. Oni se među sobom razlikuju po brojnosti, odnosno po stepenu frekvencije. I u ovom vidu stvaralaštva najveći je broj "apstraktnih i drugih raznih imenica", a česti su i različiti glagoli i pridjevi orijentalnoga porijekla. Tematski, međutim, na samom vrhu prvog razreda nalaze se nazivi za odjevne predmete, obuću, nakit i sl. Lirskog narodnoga kazivača izuzetno interesira estetska strana čovjekove spoljašnosti, posebno ženskoga bića, a taj interes nalazi svoj najpuniji izraz u slikanju svega onog što odražava i ukrašava tu spoljašnost. Za tradicionalnu liriku očito je poimanje ideala ljepote koja svoju realnu potporu ima u njezinoj materijalizaciji, vještačkom naglašavanju, postizanju putem najrazličitijih ukrasnih predmeta, odjeće, obuće i sl. A upravo taj tematski blok i inače je u našoj narodnoj materijalnoj kulturi izrazito orijentalno obojen, o čemu govori i veliki broj te vrste turcizama u narodnoj lirskoj pjesmi. Na drugome mjestu po broju turcizama javljaju se nazivi za cvijeće, voće, povrće i sl. što je tijesno vezano za izrazito prisustvo orijentalne kulture i u toj oblasti, kao i za dominirajući osjećaj sevdaha u ovoj vrsti narodne poezije. Ljubavni osjećaji u iskazu narodnoga pjesnika svoje utočište najčešće nalaze u mirisnim baščama tajnih strepnji i čekanja, tamo gdje, poput ruža, skriveno tihuju osjećanja tradicionalne žene. Stoga se u ovoj poeziji javlja veliki broj turcizama vezanih baš za takav ambijent, u čijoj tišini cvijeća, zelenila, vode i sunca ljubav nalazi svoj mir, svoje odahnuće. Na trećem mjestu nalaze se turcizmi vezani za vjerski život; a zatim idu oni sa značenjem raznih vrsta platna i veza, potom sa značenjem vrsta jela i pića, pa onda nazivi vezani za građevinarstvo, potom za građanske titule, staleže, zanimanja. Ovaj tematski blok čini prvi kvantitativni razred turcizama u narodnoj lirici, onih koji se u toj poeziji najčešće javljaju.

U drugom kvantitativnom razredu nalaze se turcizmi optimalnog stepena javljanja, koji pripadaju slijedećim tematskim grupama: geografski i topografski pojmovi, ulice i sl; vojska i vojni izrazi; suđe i pokućstvo; zanati i zanatski alat; boje; rodbinski nazivi; prirodne pojave; životinje.

Treći kvantitativni razred ovdje obrazuju turcizmi koji se u narodnoj lirskoj poeziji rijetko javljaju. Odnose se na pravno-administrativne pojmove; oružje i ratnu opremu; konje i konjsku opremu; muziku i igre; dijelove tijela; mirise; vrste metala; lov; mjerenje vremena; poljoprivredu, šumarstvo, stočarstvo, medicinu, higijenu i transportna sredstva.

Odnos između tematskih krugova u epskoj i lirskoj poeziji

Uočavamo da se u narodnoj epskoj i lirskoj poeziji javlja leksika orijentalnoga porijekla, koja pokriva najrazličitije tematske oblasti. Zapažamo, međutim, da se ova dva vida narodnog stvaralaštva u rasporedu kvantitativnih razreda među sobom i znatno razlikuju. Dolazimo tako do zaključka da se u tim kvantitavnim međuodnosima formiraju, opet, tri *međurazreda*. *Prvi kvantitativni međurazred* čine turcizmi koji se po mjestu unutar svojih matičnih (epskih ili lirskih) kvantitativnih razreda među sobom mnogo ne razlikuju. To su oni koji se odnose na odjevne predmete, obuću, nakit i sl, zatim na vjerski život; građevinarstvo; građanske titule, staleže, zanimanja (svi oni su i u jednoj i u drugoj poeziji uglavnom u prvom kvantitavnom razredu). Potom, nazivi za suđe i pokućstvo i rodbinski nazivi (u epici i u lirici u drugom kvantitativnom razredu), kao i nazivi za dijelove tijela; muziku i igre; mirise; lov; medicinu i higijenu (iz trećih kvantitativnih matičnih razreda). U *drugome međurazredu* su turcizmi među kojima postoji samo djelimično slaganje u pripadnosti matičnim razredima. To su nazivi za platno i vez (u lirici prvi razred, u epici drugi); prirodu i prirodne pojave; zanate i zanatski alat (u lirici drugi razred, u epici treći); transportna sredstva; mjerenje vremena; nazivi za životinje; zatim za poljoprivredu, šumarstvo, stočarstvo.

Treći kvantitativni međurazred formiraju turcizmi koji pokazuju izrazito neslaganje po stepenu zastupljenosti u epskoj poeziji, s jedne strane, i lirskoj, s druge strane. To su različiti vojni izrazi; nazivi za oružje i ratnu opremu; konje i konjsku opremu, koji su u epici na samome vrhu prvog razreda, a u lirici uglavnom u njezinom trećem razredu. Zatim pravno-administrativni pojmovi, koji su u epskoj poeziji u prvom razredu, a u lirskoj u trećem. Potom nazivi za cvijeće, voće, povrće, koji su u lirici u samom vrhu prvog razreda, a u epici u dnu drugog razreda. Dalje, geografski i topografski pojmovi, ulice i sl, koji su u lirskoj pjesmi na vrhu drugog razreda, u epskoj u dnu trećeg razreda. Konačno, i nazivi za boje; u lirici u drugom kvantitativnom razredu, u epici u dnu trećeg razreda.

Suštinske razlike u pristupu životnim pojavama i u njihovom odbiru uslovljavaju, dakle, formiranje trećega kvantitativnog međurazreda u orijentalno-leksičkim odnosima između narodne epske i lirske pjesme. Mada postojanje prvoga (pa donekle i drugog međurazreda) upućuje na mnoge od zajedničkih crta materijalne i duhovne sfere čovjekova života, koji je svoj umjetnički iskaz našao u ovoj oblasti narodnog stvaralaštva. A sve to na jedan osoben način kroz orijentalni leksički sloj u bosanskom književnom jeziku.

Naziv *bosanski jezik*

U prošlosti standardnojezičkih procesa na bosanskohercegovačkom tlu važno pitanje bila je nominacija (imenovanje) standardnog jezika. Ta nominacija imala je i svoje izrazite nacionalno-kulturne motive, ali je, naročito u vremenu austrougarske vladavine, bila svođena i na usku političku dimenziju.

Upotreba naziva za standardni jezik u Bosni i Hercegovini, posebno naziva *bosanski jezik*, u literaturi je tretirana iz različitih aspekata. Sagledavana je u vezi sa historijom školstva u Bosni i Hercegovini,[1] potom u sklopu austrougarske politike uopće,[2] posebno Kallayevog režima,[3] i postkallayevskoga perioda.[4] Razmatrana je i iz aspekta prirode termina kao jezičkog znaka i u vezi sa vanterminološkim uticajima kao jezičkim i terminološkim varijablama,[5] kao i u okviru osvrta na ulogu *Gramatike bosanskog jezika* u kodifikaciji standardnog jezika.[6] Ovaj problem usputno je tretiran i u vezi sa nacionalnim razvojem Bošnjaka,[7] a i u sastavu književnohistorijskih studija posvećenih pojedinim listovima i časopisima.[8]

Svi ovi radovi (svaki na svoj način) doprinose sagledavanju glavnih pravaca zbivanja u vezi sa nazivom jezika na centralnom štokavskom

1) Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1978, str. 184; Isti, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1972, str. 185; Isti, *Iz prošlosti srpskohrvatskog jezika i pravopisa u Bosni i Hercegovini*, Pregled 4, Sarajevo, 1973, str. 419-442.
2) Dragomir Vujičić, *Naziv jezika i upotreba pisama u Bosni i Hercegovini*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1980, str. 181-187.
3) Tomislav Kraljačić, *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini*, Književni jezik 4, Sarajevo, 1982, str. 165-177.
4) Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973, str. 132.
5) Ljiljana Stančić, *Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Književni jezik 3, Sarajevo, 1983, str. 139-160.
6) Miloš Okuka, *O kodifikaciji "bosanskog jezika"*, Književni jezik 1, Sarajevo, 1986, str. 31-39.
7) Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974, str. 5-31
8) Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, Sarajevo, 1973, str. 111-124.

terenu. Iz svih njih može se izvući jedan najopćiji zaključak: da se unutar konfliktnosti oko "formalne" jezičko-nominacijske odrednice vazda krila dublja i suštinskija kulturnohistorijska, ali i strogo politička pozadina događanja. U vezi s tim faktorom dosadanja istraživanja, međutim, još uvijek ostaju na fragmentarnim zahvatima i tek su naznačila neka pitanja na koja odgovori još nisu dati.

Tomislav Kraljačić o nazivu *bosanski jezik*

Našu naročitu pažnju pobudio je rad historičara Tomislava Kraljačića *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini* (v. nap.3.). Dosadanje citiranje tog rada u lingvističkoj literaturi upućuje na prešutno i nekritičko prihvatanje nekih lingvističkih interpretacija u njemu datih,[9] inače diskutabilnih pa i problematičnih. Pošto je u lingvističkoj literaturi Kraljačićev rad primljen bez ikakvih kritičkih primjedaba, zadržat ćemo se detaljnije na nekim pojedinostima u njemu iznesenim, kako bismo obrazložili vlastito polazište i iznijeli teze što proističu iz našeg istraživanja do sada nepoznate građe u vezi

9) V. npr. Herta Kuna, *Neki problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini krajem XIX vijeka na materijalu jezika štampe*, Književni jezik 3, Sarajevo, 1983, str. 115-116; Ljiljana Stančić, rad u nap. 5, str. 140; Miloš Okuka, rad u nap. 6, str. 31.

sa ovim pitanjem. Kraljačićev rad inače predstavlja doprinos razrješavanju karaktera političkih manipuliranja nazivom jezika u austrougarskom periodu. Dosljedno provedenim manirom historijske nauke u njemu je interpretirana nova građa, koja na svoj način govori o Kallayevim političkim potezima u vezi sa jezikom, ali i o široj kulturnoj i međunacionalnoj atmosferi koja je u to vrijeme vladala u Bosni i Hercegovini. Možemo se, također, u potpunosti složiti sa autorovim zaključkom da je "Kalajeva politika 'bosanskog jezika' ostala na površini političkih kretanja u zemlji i doživjela istorijski neuspjeh", a to u radu potvrđuje i do sada nepoznata historijska građa.

Kritičke primjedbe na Kraljačićeve teze

Pa ipak, u razmatranju ovoga problema kod Kraljačića postoje izvjesne jednostranosti.

Prvo. Šira kulturnohistorijska dimenzija upotrebe naziva *bosanski jezik* jednostrano se svodi na kontekst Kallayeve vladavine i njegovih političkih poteza, uz zanemarivanje svega onog što u vezi s nazivom nije moglo, niti moralo, imati takvu pozadinu.

Drugo. Nesagledavanje upotrebe ove odrednice u historijskom kontinuitetu, zanemarivanje njezine jake tradicije; iz ovog rada proizlazi da je naziv *bosanski jezik* maltene iskonstruirao sam Benjamin Kallay.

Treće. Neuočavanje stvarnih kulturnih i nacionalnih težnji u bošnjačkoj sredini i njihovo kruto svođenje na politički kurs lista *Bošnjak*. Uloga ovog lista u tom smislu vrlo je površno predstavljena. Na osnovu Kraljačićevih interpretacija dolazi se do krive predodžbe o toj ulozi u tretiranju jezičke problematike. Zanemaruje se težnja, snažno ispoljena baš u *Bošnjaku*, da se Bošnjaci približe maternjoj jezičkoj pripadnosti i jasnije definiraju svoj stav prema orijentalnom jezičkom naslijeđu.

Četvrto. Pokazuje se nedovoljno razumijevanje nekih osnovnih lingvističkih relacija kad se radi o jezičkim naslijeđima, o Vukovoj tradiciji, o onom što je "bosansko" i "hercegovačko" u odnosu na novoštokavsku folklornu koine i sl. U vezi s tim, ne uočava se suština problema, koji se u biti svodi na formalno pitanje *naziva* jezika, a ne na njegovu suštinsku dimenziju, na njegovu strukturu. Kraljačić ne uočava stvarne odnose između formalne i suštinske strane upotrebe ovog naziva.

Peto. Daje se neadekvatna i fragmentarno iskonstruirana interpretacija Jagićeve odbrane naziva *bosanski jezik*, iz koje proizlaze zaključci što ih ne možemo prihvatiti. Pogotovu kad se radi o stvarnom karakteru nekih baznih jezičkih odnosa na zapadnojužnoslavenskom tlu.

Naziv jezika i političke prilike

Naše opće kritičke primjedbe potkrijepit ćemo konkretnim pojedinostima iz Kraljačićevog teksta. Razmotrit ćemo ih hronološki (kako su u radu iznesene) i našim tumačenjima dati odgovarajuću argumentaciju.

Navodeći, na početku rada, različite "zvanične nazive nastavnog jezika u školama" u vremenu neposredno poslije čina austrougarske okupacije, Kraljačić zaključuje da je takva raznovrsnost rezultat "složenih prilika u zemlji, postepenog napuštanja prohrvatskog kursa okupacione uprave i traženja rješenja koje bi najbolje služilo ostvarenju opštih ciljeva okupacije". Pri tome se zanemaruje, u literaturi već iznošena, činjenica da je raznovrsnost naziva za standardni jezik neposredna posljedica naših naslijeđa;[10]) ova pojava ne može se jednostrano dovoditi u vezu sa strogo političkim prilikama toga vremena. Ta raznovrsnost je posljedica historijskih zbivanja u vezi sa predstandardnim idiomima i standardnim jezikom i njihovim odnosima prema nacionalnim genezama, koje su se kroz jezik reflektirale i na osobit način sklapale u nov standardnojezički kvalitet, drugdje neponovljiv. Iz Kraljačićevih formulacija, pak, to se ne može zaključiti.

U skladu sa takvim tumačenjem stoji dalje u tekstu da se "Kalajeva uprava od početka odlučuje za naziv 'bosanski jezik' kao najprikladniji. Pri tome je odlučujući motiv bio da buduća bosanska nacija dobije i odgovarajući naziv za jezik i time se i u tom pogledu omeđi od Srba i Hrvata." Iz ovakve tvrdnje proizlazi da je takav naziv iskonstruirana i apsurdna nominacijska sintagma, stvorena "metaforično", kao naporednica Kallayevoj ideji "bosanske nacije".

Bosanski jezik i "južno narječje"

Navodi se, dalje, da general Jovan baron Apel, poglavar Zemaljske vlade, odbacujući naziv "srpski ili hrvatski" jezik, "predlaže uzdizanje hercegovačkog dijalekta na stepen posebnog jezika, koji bi se zvao 'bosanski jezik', tim prije što taj dijalekt predstavlja jezike koje je nauka označila kao srpski i hrvatski, pa bi se na taj način ovim nazivima dodao i treći 'kao ravnopravan'. Time bi, po njegovom mišljenju, 'specifična bosanskohercegovačka samosvijest' dobila 'sankciju' u jeziku koji se upotrebljava u udžbenicima". Iz ovakvog tumačenja proističe da se administrativnim mjerama pokreće jedan proces koji je, u stvari, otpočeo znatno ranije, Vukovom reformom i ilirskim pokretom, proces prihvatanja "južnog narječja", kao temelja zajed-

10) O tim raznovrsnim nazivima v. Stančić, *Jezička politika*, str. 150.

ničkog jezika. Što se, pak, tiče samog naziva *bosanski*, on nije predstavljao novu, dotad nepoznatu, nametnutu nominaciju. Značio je opredjeljivanje za nešto što je u izvjesnom smislu zatečeno i već *postojalo* kao naziv, makar nedovoljno jasan i u standardnojezičkom smislu još nedovoljno opravdan. Što se tiče "sankcije" za "'specifičnu bosansku samosvijest'", ona nije mogla biti, ni po Apelovome mišljenju, "u jeziku koji se upotrebljava u udžbenicima"; nije se radilo o novom izrazu drukčijem od Vukove "južne ijekavštine", već samo o *drukčijem nazivu* za jezik nesumnjive istočnohercegovačke dijalekatske osnove.

U vezi sa Apelovom tvrdnjom da se "'velika većina ovdašnjih stanovnika odlučno gnuša svake pripadnosti jednom ili drugom narodnom plemenu'", Kraljačić dodaje da će "zato i prihvatiti bosansko ime". Na osnovu toga bismo mogli zaključiti da se takvo ime "prihvatalo" u nuždi, i to kao način odbrane od pritisaka sa srpske ili hrvatske strane, a da ono nije moglo imati svoju podlogu u općepoznatom kontinuitetu bosanske državnosti.

Kad Kraljačić pretpostavlja da su Apelove tvrdnje o odnosu "ovdašnjih stanovnika" prema Srbima i Hrvatima "više rezultat težnje da ubrzaju Kalajevu odluku da ozvaniči naziv 'bosanski jezik' i time spriječi ukorjenjivanje naziva za 'srpski' jezik pod uticajem naučnih shvatanja Vuka Karadžića, Šafarika i Miklošića", on time upada u kontradiktornost. Iz ovakve pretpostavke proizlazi da je ozvaničenje naziva *bosanski* obavezno značilo sprječavanje ne samo širenja odrednice "srpski" već i sprječavanje širenja Vukovih, Šafarikovih i Miklošićevih shvatanja o jezičkom jedinstvu. A poznato je da taj *bosanski jezik* u suštini nije odstupao od Vukove koncepcije našeg standardnog jezika;[11] jedino odstupanje bilo je na nivou njegove - nominacije.

Tradicija fonetskoga pravopisa u BiH

Što se tiče tradicije fonetskoga pravopisa u Bosni i Hercegovini, ovdje se ona zanemaruje i jednostrano vezuje za poteze Vlade. Malo računa se vodi o "postojećoj pravopisnoj praksi" i o onoj naslijeđenoj. Tako se npr. na jednome mjestu kaže kako je Vlada "računala da fonetskim pravopisom otvori put nenametljivom širenju latinice i potiskivanju ćirilice kod pravoslavnih, što bi doprinijelo otupljivanju njihovog nacionalnog osjećaja". Nije nam jasno zbog čega bi fonetski princip pravopisa bio pot-

11) Interesantno je da se doslovno istim citatom poslužio i Miloš Okuka, obrazlažući reakcije na pojavu *Gramatike bosanskog jezika*: v. Okuka, *O kodifikaciji*, str. 33.

pora širenju latinice i suzbijanju ćirilice. Ovdje se, očito, radi o površnom tumačenju, koje se oglušava o snažnu tradiciju vukovskog fonetskoga pravopisa u Bosni i Hercegovini.

Uvođenjem fonetskoga pravopisa 1883. godine režim, u stvari, nije učinio suštinski ništa novo u odnosu na Vukove težnje. U vezi s time, međutim, Kraljačić kaže da je "trebalo dalje raditi na rješavanju pitanja vezanih za leksiku i gramatiku i izgrađivati specifičan bosanskohercegovački jezički izraz, kojim bi se izdiferencirao literarni jezik u Bosni i Hercegovini od jezika u susjednim jugoslavenskim zemljama". Takva težnja, pak, koliko je stvarno postojala i mogla postojati, direktno je protivurječila potezu iz 1883. godine. Ovim potezom inače je nedvojbeno prihvaćena jedna od najvažnijih ideja Vukove reforme, a u vezi s kojom je u biti prihvaćena i cjelokupna vukovska koncepcija jezičkog zajedništva. Takvom težnjom i njezinom eventualnom konkretizacijom austrougarska politika je i samoj sebi mogla protivurječiti.

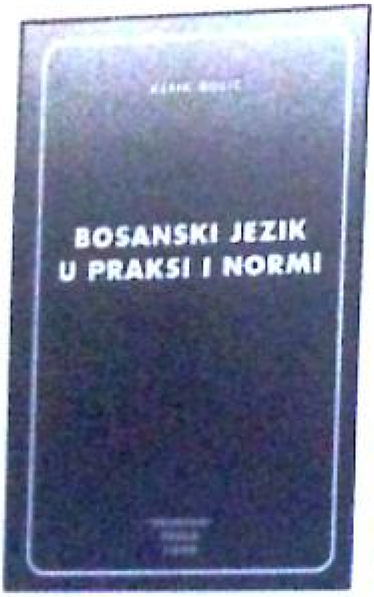

"Južnobosanski i južnohercegovački način govora"

Ako se Vladina "Komisija za jezik" izjašnjavala za "južni (hercegovački) dijalekt", što i sam autor priznaje, onda nije nimalo neobično što se ona u isto vrijeme mogla zalagati za "'ovdašnje jezičke nijanse i domaće jezičke forme'": time se mislilo jedino na jezik u čijim osnovama je Vukovo "južno narječje". Da Kraljačić dovoljno ne razaznaje bazne jezičke odnose na relaciji dijalekt -standard kad su u pitanju naše prilike, potvrđuje i slijedeći citat: "Na osnovu nekih Vladinih izještaja vidi se da je komisija strogo pazila na to da se ne odstupa od zvanično usvojenog dijalekta i od domaćeg jezičkog izraza. Tako se npr. prilikom pregledanja rukopisa *Treće* i *Četvrte čitanke* držala 'južnobosanskog i južnohercegovačkog načina govora', a u nejasnim slučajevima tražila je odgovore kod Daničića, Karadžića, Vrčevića i Ljubiše. Usljed toga jezik u rukopisima ima siguran, očevidan lokalni ton'. To što se Komisija držala "južnobosanskog i južnohercegovačkog načina govora'" ne znači ništa drugo već da se išlo upravo Vukovim putem. Odmah nakon tih Kraljačićevih konstatacija, međutim, dolazi slijedeća, koja je kontradiktorna u odnosu na prethodnu; uz oslanjanje na Vukov koncept nije mogla proizići nikakva "lokalistička" orijentacija.

Izrada *Gramatike bosanskog jezika*

Dalje se kaže da Vlada 1884. godine pokreće izradu *Gramatike bosanskog jezika*, iz čega bi nam se moglo činiti da su ta nastojanja usmjerena na ozvaničavanje nekoga posebnog, drukčijeg jezika, separatistički isforsiranog. Autor, međutim, namah dodaje da je to bilo motivirano "time što postojeće gramatike koje su u upotrebi u gimnaziji i učiteljskoj školi nisu sastavljene na južnom dijalektu koji je u upotrebi u zemlji niti su pisane fonetskim pravopisom, koji je uveden kao obavezan u škole" i da je Vlada "smatrala da postoji 'nužda' za izradu jedne gramatike na južnom dijalektu i sa fonetskim pravopisom". I ovdje Kraljačić rasuđuje nekritički i bez zalaženja u suštinu problema upada u protivurječnost u koju je, inače, i sama Vlada upadala: od "južnog dijalekta" i "fonetskim pravopisom" nije se mogao stvoriti neki poseban *bosanski jezik* već se tom vukovskom jeziku samo mogao dati, i davao, poseban - naziv. Ako je, pak, Zemaljska vlada iz političkih pobuda pridavala veći značaj samom *nazivu* jezika u Bosni i Hercegovini nego stvarnom karakteru i pripadnosti toga jezika, onda smo mi danas, u naučnom pristupu tom pitanju, dužni na to ukazati. Separatističke težnje u vezi sa *bosanskim jezikom* Kraljačić stalno traži tamo gdje ih objektivno ne može naći, na suštinskom nivou. On pri tom ne uočava kako ih može tražiti i nalaziti jedino na planu naziva jezika, makar taj isti jezik u suštini bio "samo"- vukovski.

Autor, dalje, u vezi sa radom Komisije za jezik udžbenika kaže: "Rad komisije za jezik udžbenika i osnovni principi na kojima je imala da se izradi gramatika bosanskog jezika pokazuju da se režim nije samo zadovoljio uzdizanjem južnog dijalekta na stepen posebnog jezika, kome je dat naziv 'bosanski', nego je nastojao da tom jeziku da što više specifičnih obilježja putem njegovanja i konzerviranja domaćih jezičkih osobenosti". Iz ovakve formulacije proizlazi da je, maltene, austrougarski režim učinio veliki "grijeh" koji, općepoznato je, ide u zasluge Vuku i ilircima: da je režim za osnov našega književnog jezika uzeo "južno narečje", a onda ga "krstio" "bosanskom" odrednicom. Stvari, naravno, stoje drukčije: Vukova koncepcija književnog jezika u Bosni i Hercegovine je još od ranije brzo prihvatana. A u austrougarskom periodu tom jeziku htio se dati poseban naziv, u neposrednoj vezi sa Kallayevom politikom bosanske nacije. Što se, pak, tiče nastojanja da se postojećem jeziku dadu i neke od "domaćih jezičkih osobenosti", kod Kraljačića se takvo nastojanje predočava kao nekakav anahronizam: kao da su takve težnje apsolutno neprihvatljive i same po sebi iluzorne. Iz Kraljačićeve građe ne nazire se jedna druga strana zbivanja; vrlo snažni unitaristički pritisci na standardni jezik u Bosni i Hercegovini i reakcije na te pritiske u cilju odbrane vlastitih kulturnih interesa. Osim toga,

u njegovoj građi nigdje ne možemo naći potvrdu za to da se tu uistinu radilo o insistiranju na "što više specifičnih obilježja" u jeziku.

Pojava *Gramatike bosanskog jezika*, kako kaže Kraljačić, "oštro je napadnuta u široj jugoslovenskoj javnosti", a "nije izostala ni negativna reakcija u Bosni i Hercegovini". On, međutim, kao potvrdu, navodi jednu odveć emocionalnu i pristrasnu reakciju na stranicama *Bosanske vile*, reakciju koja nema snagu naučne argumentacije. Tako npr. u citatu iz *Bosanske vile* stoji i ovo: "Jamačno će naskoro izbiti okle i gramatika hercegovačkog jezika jer tako bi zahtijevala ravnopravnost. Inače Hercegovci su u pravu da protestiraju, zašto će oni učiti bosanski, a ne hercegovački'". Ako se u takvom sklopu, naime, i mogla pojaviti ideja o "gramatici hercegovačkog jezika", kako se to u *Vilinoj* reakciji konstruira, onda to ne bi mogao biti nikakav drukčiji jezik od - "bosanskog". Na kraju citata se, pak, insinuira situacija da će Hercegovci morati "učiti bosanski", a ne svoj "hercegovački", uz zanemarivanje općepoznate činjenice da je u jezičkom smislu "hercegovačko" i "bosansko" u Vukovoj reformi bilo, u stvari, jedno te isto.

U vezi sa reakcijama na pojavu *Gramatike* Kraljačić kaže i ovo: "Na sjednici austrijske delegacije 1893. poslanik dr. Herold izvrgava podsmijehu čitav posao bosanske uprave oko bosanskog jezika, postavivši pitanje 'zašto se kod mnoštva slovenskih jezika' u monarhiji stvara još jedan novi, 'bosanski jezik', kao da nisu bili dovoljni jezici koje već imamo'". Poslanik dr. Herold možda i nije znao, ili nije htio znati, da se radi samo o posebnom *nazivu* za jezik, a ne i o nekom *novom jeziku*. Vrlo je interesantno, međutim, da ga Kraljačić citira baš u onoj pojedinosti u kojoj se otkriva Heroldova neupućenost ili tendencioznost, koju autor ne primjećuje.

Jagićeva argumentacija u odbrani naziva *bosanski jezik*

Interpretacija Jagićeve argumentacije u odbrani *bosanskog jezika* data je pomoću istrgnutih citata među kojima autor ne uspijeva naći, ili neće da nađe, stvarnu vezu. Stoga nije ni čudo što on, bez pravih dokaza,

zaključuje da je Jagić "nekritički prihvatio Kalajeve argumente i podlegao im" (str. 174.), pa čak Jagićevu odbranu tog naziva dovodi u vezu sa njegovom pozicijom "člana gornjeg doma austrijskog parlamenta", kao i dobijanjem počasne diplome doktora filozofije Univerziteta u Budimpešti"!

Uloga lista *Bošnjak*

Ulogu lista *Bošnjak* Kraljačić obrazlaže sasvim fragmentarno, bez ulaženja u stvarne težnje koje su se u njemu, u vezi s jezikom, ispoljavale. Tako npr. uzima se jedan citat iz *Bošnjaka* koji bi trebalo da posluži kao argumenat za postojanje krajnje separatističkih težnji ovog lista. Radi se, naime, o citatu kojim se ukazuje na neke razike između govora Muslimana i Srba, a koje se svode na upotrebu konsonanta *h*. Mada se tu uopće ne radi o proglašavanju stvarnoga postojanja "muhamedanskog narječja" niti "muhamedanskog jezika", Kraljačić tvrdi upravo to. A najinteresantnije je da autor *Bošnjakovo* ukazivanje na govorne osobine koje predstavljaju kulturno naslijeđe jedne konfesije proglašava "naivnim" i "smiješnim", smatrajući da je ono "izraz određenih raspoloženja i dokaz do kakvih sve vulgarizacija može da dovede jedna politika ako ne polazi sa realnih osnova".

Zaključne primjedbe

U vezi sa našim primjedbama na Kraljačićev rad, zaključili bismo slijedeće:

Prvo. Pošto se porijeklo naziva *bosanski jezik* ne posmatra uvijek sa dovoljno širine i uvažavanja poznatih činjenica o njegovoj tradiciji, u literaturi se u vezi s njim ponekad stiče jednostrana slika. On se, naime, isuviše generalizira povezivanjem sa Kallayevim političkim potezima u Bosni, pri čemu se neobjektivno svodi na jednu njegovu političku epizodu, istina važnu za historiju naše standardizacije, za neke njezine tokove. Pri tome se ne vodi dovoljno računa o stvarnoj *kulturnoj pozadini* zbivanja naspram *političke pozadine* u vezi s *nazivom* i ne dolazi se do dubljih saznanja o kompleksnosti težnji koje su se u vezi s takvom nominacijom javljale na ovom tlu. I to od vremena prije Vuka Karadžića, pa sve do austrougarskoga perioda, kad je naziv *bosanski jezik*, činilo se, završavao svoju historijsku misiju. Nadalje, njegova upotreba neopravdano se svodi na težnje u bošnjačkom kulturnom krugu, a obraća se malo pažnje na stvarne veze koje su se u historijskom kontinuitetu ispoljavale među različitim konfesijama na centralnom štokavskom terenu. I kad je opravdano svođenje nekih tendencija na bošnjački kulturni krug, onda se ono vrši bez ulaženja u realne

težnje Bošnjaka za vlastitim standardno jezičkim definiranjem. Zanemaruju se nastojanja, posredno vezana za tu nominaciju koja su imala opravdanost, s obzirom na poznate okolnosti bošnjačkog nacionalnoga buđenja i potrebe za maternjom jezičkom identifikacijom u vezi s tim.

Drugo. Nauka bi trebalo da pokaže u kojim se to konkretnim jezičkim elementima u Kallayevo doba javlja, kako neargumentirano veli i Herta Kuna, "insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika"[12]. To do sada nije učinjeno. Naime, ako se u literaturi (i to onoj lingvističkoj) javi tvrdnja o takvom "insistiranju", onda nas posebno zanima kakav je to tip standardnog jezika bio (ili trebalo da bude), gdje je on i na koji način razrađen, gdje se i kako upotrebljavao i sl. Ne nalazeći odgovore na takva pitanja, moramo reći da se tu miješaju dvije stvari: stvarno insistiranje na posebnom *nazivu* jezika poistovjećuje se sa pretpostavkom i nedokazanim insistiranjem na posebnom *jeziku*. Jer *Gramatika bosanskog jezika* iz 1890. godine (što priznaju i oni koji pominju "insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika"), "ona očigledno preferira vukovsku normu, a jedino što je u ovoj gramatici odista sporno je naziv jezika"[13]. Prema tome, Kallay *jeste* insistirao na posebnom nazivu za jezik, ali on time nije mogao insistirati na drukčijem tipu standardnog jezika jer, naprosto, takav jezik nije postojao, valjalo ga je - izmisliti.[14] To bi značilo da se problematika *bosanskog jezika* u austrougarskom periodu više ticala formalne strane stvari, a ne suštinske, kako to ponegdje u literaturi može da se shvati. Ona nije mogla predstavljati insistiranje na nekom posebnom sistemu, drukčijem od jezika na srpskoj i hrvatskoj

12) Kuna, *Neki problemi*, str. 116.
13) Kuna, *Isto*.
14) Ovo insistiranje "u stvari pokazuje raskorak te politike i činjeničnog jezičkog stanja" (Okuka, *O kodifikaciji*, str. 33.).

strani, već se ticala *posebnog naziva* za jedan te isti jezik, kojim se govorilo i pisalo i na istoku i na zapadu. Ova tendencija nije mogla biti *suštinski* jezičkoseparatistička. Ali bi to sigurno bila da je postojeća jezička situacija omogućavala uvođenje nekoga posebnoga tipa standardnog jezika.

Treće. Druga je stvar Kallayeva politika "bosanske nacije", u čiju je službu bio uključen i ovaj naziv. Ako se i moglo manipulirati posebnom nacijom, to se nije moglo činiti "njezinim" jezikom već samo posebnim nazivom za postojeći jezik. Od te politike valjalo bi oštroumnije i objektivnije razlikovati ono što se u vezi sa nazivom za jezik kao autonomna tendencija javljalo u bošnjačkim krugovima. Trebalo bi daleko studioznije pratiti tokove jezičkih zbivanja u bošnjačkoj kulturnoj matici kojima je Kallayeva politika bila zgodan *povod* iskorišćen za isticanje svojih nacionalnih težnji. I to neovisno od toga što je režim tim težnjama (zbog klasnog raslojavanja i sukoba interesa u samoj bošnjačkoj sredini), uspijevao manipulirati. Smatramo da je identifikacija dijela bošnjačkog kulturnoga kruga sa *bosanskim jezikom* predstavljala historijske reflekse na vlastito porijeklo, a i na položaj unutar austrougarske pa i šire političke konstelacije na prijelazu iz XIX u XX vijek. Ona je predstavljala i reakciju na stalne pritiske nacionalnih propagandi i svojatanja pojedinih unitaristički nastrojenih krugova, i sa srpske i sa hrvatske strane. Naime, isticanjem svoga jezika kao *bosanskog* (a pokazat ćemo kratko u ovom tekstu šta se pod tim podrazumijevalo) odražavala se i stalna težnja za odvajanjem od orijentalne jezičke tradicije, naslijeđa koje je predstavljalo objektivnu smetnju za vidnije uključivanje u domaći višenacionalni, ali jednojezički, kolorit.

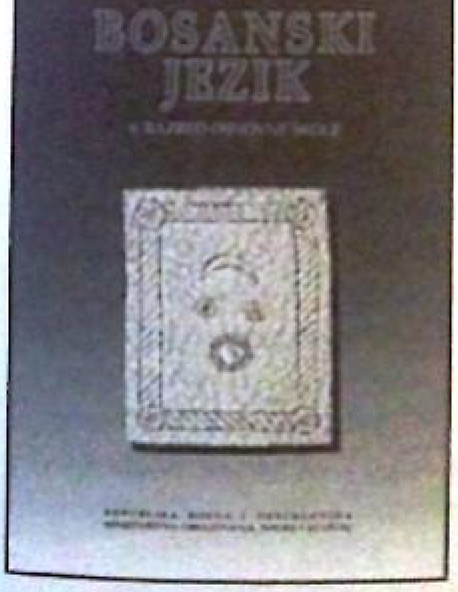

Četvrto. Uloga lista *Bošnjak* u ovom smislu do danas nije na pravi način objašnjena. U literaturi se, pak, javljaju olaš data tumačenja o strogoj njegovoj političkoj usmjerenosti na Kallayevoj strani i politiziranju naziva jezika. Političkih manipuliranja u *Bošnjaku* u vezi sa jezikom svakako je bilo. Ali za strogu politiziranost jezičke problematike nema sigurnih argumenata, jer detaljna istraživanja tih tendencija u *Bošnjaku* nisu vršena.

Uloga lista *Bošnjak*, još jednom

Na osnovu našeg uvida tretiranja jezičke problematike u prva dva godišta *Bošnjaka* dolazimo do najopćijeg zaključka da su jezičke tendencije ispoljene u ovom listu vrlo kompleksne i da u njih valja zaći istraživačkim postupkom koji će u kontinuitetu pratiti list od početka do kraja njegovog izlaženja. Bit će neophodno što objektivnije razobličiti sve ono što je na njegovim stranicama uslijedilo kao odraz političkih poteza režima, pa i odraz borbi i struja unutar bošnjačkoga političkog i kulturnog života, kao i ekstremne separatističke poglede na bosanskohercegovačku kulturnu i jezičku stvarnost. Od takvih pojava morat će se razlučivati sva ona nastojanja koja u historijskom slijedu predstavljaju zakonit odslik težnji za jezičkom emancipacijom u uslovima naslijeđene slavensko-orijentalne simbioznosti.

U *Bošnjaku* su se, na osnovu naših istraživanja tekstova iz prva dva godišta, koji se na različite načine bave pitanjem *bosanskog jezika*, ispoljile i težnje da se u bošnjačkoj sredini pokrenu i riješe neka pitanja vezana za vlastito kulturnohistorijsko i uopće nacionalno određenje. To su slijedeće težnje:

Prvo. Odvajanje od orijentalne jezičke tradicije i približavanje maternjoj jezičkoj i kulturnoj pripadnosti.[15]

Drugo. Definiranje slavenske jezičke pripadnosti putem naziva *bosanski jezik*. Ovom nominacijom, u stvari, označava se novoštokavština, centralni dijalekatski izraz (južni ijekavski, istočnohercegovački), koji se migracijama raširio daleko van Bosne i

15) Tako npr. Edhem Mulabdić reagira na neadekvatnu upotrebu turcizama u dvjema narodnim pripovijetkama koje je zabilježio Ivan Zovko: "Dva reda niže veli pisac 'Jedni 'maslehete' (govore) da je sunce' itd. Ni ona nije dobro napisana; jer bi pravo bilo maslahate, a i kad bi bila pravo napisana, nije joj dato pravo značenje, ili bolje trebalo je za ovaj smisao uzeti drugi izraz n. pr. jedni glagoljaju, buncaju, tešu, čavrljaju itd., sve su to narodni izrazi za smisao 'govore'" (Edhem Mulabdić, *Izvrtanje narodnog govora*, Bošnjak, 2/1892, br. 4, Sarajevo, 28. januara, str. 2.). Ovdje se, dakle, ne insistira na obaveznoj upotrebi turcizama već se u zamjenu nude riječi slavenskoga porijekla. U *Bošnjakovoj* stalnoj rubrici "Naši dopisi" jedan učenik šerijatske škole piše i ovo: "Da ne bi g. dopisnik što primjetio ovom odgovoru, što ga napisah *slatkim maternjim jezikom* (podv. DŽ.A.J.), neka mi dopusti reći: da to učinih samo radi toga, *da me bolje razumije i on i sva ostala braća* (podv. DŽ.A.J.), a ne može biti što ne znam turski" (*Naši dopisi*, Bošnjak, 2/1892, br. 23, Sarajevo, 9. juna, str. 2.).

Hercegovine i tako postao pogodno interdijalekatsko sredstvo *spajanja*, a ne razdvajanja.[16]

Treće. Dosljedno zalaganje za fonetski princip pravopisa, za njegovu vukovsku tradiciju.[17]

16) Tako u *Bošnjaku* čitamo i ovo: "Mi se ponosimo time, da je upravo naš jezik, a iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i Hrvata. Mi sigurno imamo pravo dičiti se, što se našim jezikom služe danas u književnosti naši prijatelji Jovo i Ivo, a to će nam bar svak priznati" (Anonim, *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*, Bošnjak, 1/1891, br. 4, Sarajevo, 23. jula, str. 2.) Na drugome mjestu, opet, kaže se i ovo: "Napokon i Vuk i Šafarik mlagji i Jagić znadu za bosanski jezik, te ga preporučuju kao književni jezik, da se uvede u književnost što bolje i što više, kao najbolji od svih ostalih govora i izgovora kod našeg ukupnog južnog naroda" (*Odgovor na "Bačvaninovu" poslanicu*, Bošnjak, 2/1892, br. 15, Sarajevo, 14. aprila, str.2). Na pitanje "Kako govore naši narodi van Bosne?" u *Bošnjaku* se daje slijedeći odgovor: "Govore različitim dijalektima, i žalibože nemaju jedan skupan naziv, ali barem u literaturi osjem dva milijuna tvrdoglavih partikularističkih ekavaca, ostali su svi primili u literaturi *bosanski jezik* ili jekavštinu, to jest onaj jezik koji je sredina među ikavštinom i ekavštinom i koji je postao upravo u opsegu države bosanske, te se razlio manje ili više neprestanim prelivanjem kroz pet vjekova po svim susjednim pokrajinama, što ste imenovali, tako da u istoj Srbiji ima jekavaca blizu pola milijuna, te im nije bilo odviše mučno ga primiti iza Vuka, a ostaviti tvrdu i zastarjelu ekavštinu kao što i ikavci za ljubav sloge ostaviše puno sladu i književno bogatiju ikavštinu" (*Odgovor na "Bačvaninovu" poslanicu*, Bošnjak 2/1892, br. 16, Sarajevo, 21. aprila, str. 1.). Prvo što se uočava iz ovoga citata je da se pod *bosanskim jezikom* u lingvističkom smislu podrazumijevalo Vukovo "južno narječje". Na stranu to što *Bošnjak* ovdje pokazuje tendenciozan i neprihvatljiv stav u odnosu na ekavsku tradiciju, mada je u tom smislu bila nedorečena i sama Vukova koncepcija jezičkog zajedništva.

17) Premda se u ideji fonetskoga pravopisa u *Bošnjaku* ispoljava nedovoljno tolerancije prema pisanim tradicijama koje znatno odstupaju od fonetskoga principa, tu se ipak uočava težnja da se kroz taj princip ostvari jezičko zajedništvo, mada je ta težnja uveliko i idealistička. Za fonetski pravopis se čvrsto vjeruje "da je to pravopis budućnosti pozvan da ujedini književnost našu" (*Fonetički pravopis u novim školskim knjigama u Hrvatskoj*, Bošnjak, 2/1892, br. 22, Sarajevo, 2. juna, str. 3.).

Četvrto. Odlučno suprotstavljanje "kvarenju jezika", uticaju jezika administracije, govora stranaca, pri čemu je naročito uočljiv purizam u odnosu na germanizme.[18]

Peto. Insistiranje na priznavanju vlastitih naslijeđa u jeziku, bez nametanja odlika koje tom naslijeđu nisu svojstvene.[19]

---

18) Tako u prvom godištu *Bošnjaka* nalazimo i ovakve reakcije na "kvarenje jezika": "Među omladinom je nastalo veliko natjecanje u tome, ko će više da prisvoji tuđih običaja, koli će više da nauči izvraćenih i nakaženih rečenica i tuđih riječi, koje čuje od stranaca razne narodnosti, naročito od onih, koji istom po nešto govore naški, ali uvijek iskvareno i nakazno" (Salihaga, *Čuvajmo materinski jezik*, Bošnjak, 1/1891, br. 5, Sarajevo, 30. jula, str. 1.). A stalna orijentacija *Bošnjaka* je da se tome suprotstavlja, pri čemu se ispoljava odveć strog purizam u odnosu na germanizme: "Ne može se upravo vjerovati, kolika se je množina njemačkih riječi ukorijenilo u naš jezik za ovo kratko vrijeme, te se upotrebljava, kao da su naše domaće (Salihaga, *Isto*). Dakle, uticaj "iskvarenog jezika" dovodi se u direktnu vezu sa austrougarskom okupacijom.

19) Up. npr. Mulabdićevo reagiranje na izostavljanje konsonanta *h* na onim mjestima gdje on obavezno treba da stoji, opet u vezi sa Zovkinim bilježenjem narodnih pripovijedaka (Edhem Mulabdić, *Izvrtanje narodnoga govora*, Bošnjak, 2/1892, br. 4, Sarajevo, 28. januara, str. 1-2.) A Mulabdićev stav prema turcizmima je, inače, dosta realan: "Mogao bih sam sebi primjetiti: 'čemu baš tolika buka u obranu samih turskih riječi?' Ali me goni neprestance - kako rekoh - to zlostajanje, pa makar one i tuđe bile. Da su se te i još mnoge turske riječi zavukle ovamo, tome niti sam kriv ja, niti pisac", misli na I. Zovka, prim. Dž. A. J. (Mulabdić, *Isto*, str. 2.). Ili: "Sad smo malo progledali očima, sad znamo malo cijeniti svoj zlatni jezik; sad ga imamo prilike bolje i proučavati, pa čemu onda tuđe riječi: Ako su pak te riječi dobile 'pravo građanstva', kao što su mnoge druge n.pr. *kašika*, *sat*, *amanet*, *barjak*, *sijaset* itd., onda ih treba njegovati kao svoje" (Mulabdić, *Isto*). Ovakve realne težnje, međutim, valja u *Bošnjaku* razlikovati od onih ekstremnih separatističkih i krajnje nerealnih, kakvih je neosporno bilo. Up. npr. jedno reagiranje *Bošnjaka* koje odlikuje baš takva težnja i krajnje nenaučno rezonovanje: "Nu, ako je tako, kao što mi razumijemo, onda znamo, da će ovaj činovnik imati pune ruke posla, sa prevodima sa hrvatskog ili srpskog jezika na bosanski" (*Bošnjak*, 1/1891, br. 23, Sarajevo, 3. decembra, str. 3.).

Jagićeva odbrana naziva *bosanski jezik*, još jednom

Pošto je Jagićeva odbrana naziva *bosanski jezik* u cjelini "u vjernom prijevodu" objavljena u *Bošnjaku*[20], zadržat ćemo se i na osnovnim elementima njegove argumentacije, koja, smatramo, u literaturi nije dovoljno objektivno prezentirana.

Prvo. Problem naziva za jezik u Bosni i Hercegovini Jagić prije svega želi depolitizirati, lišiti ga toga obaveznoga konteksta političkih manipuliranja u vezi s njim.

Drugo. On u vezi s dilemama "srpski ili hrvatski" ili "bosanski" nastoji pomoći u razrješavanju jednog formalnog spora. Taj spor, na žalost, u našim prilikama biva obavezno vezan sa nacionalnim aspektom.

Treće. Jagić insistira na tradiciji upotrebe naziva *bosanski jezik*. Taj naziv se, po njegovom sudu, javlja podobnim u odnosu na već postojeću konfliktnost naziva "srpski ili hrvatski" ili "srpskohrvatski".[24]

Četvrto. On kategorički odbacuje da se nazivom *bosanski* upućuje na bilo kakvo "lokalno narječje" ili "posebnu ortografiju", pa zaključuje "da su u Bosni sve publikacije jednako u školskoj literaturi kao u lijepoj i znanstvenoj knjizi pisane uzornim jezikom i to onim, što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim".[25]

Peto. Bez obzira na naučnu zasnovanost svojih argumenata, Jagić, međutim, odveć isključivo eliminira političku pozadinu zbivanja oko jezika i njegovog naziva.[26]

20) Vatroslav Jagić, *Naziv "bosanski"*, Bošnjak, 6/1896, br. 29, Sarajevo 16. jula, str. 1.

21) "Slučajno se eto desi, da govori filolog o stvari, koja ima da je filološka. Dozvolite, da se poslužim prilikom pa da o njoj sasvim kratko kažem svoje mnijenje. Ne varam li se, ovo nije prvi put, da se ovdje pretresa pitanje o nazivu jezika riječju 'bosanski'. Ova se je stvar svaki put spominjala i s nekim prikorom, kao da bosanska vlada u svojim službenim spisima naziva taj jezik bosanskim sa naopakom nakanom" (Jagić, *Naziv "bosanski"*, str. 1.)

22) U vezi sa nazivom *bosanski* Jagić, dalje, kaže: "Nu, gospodo moja, da pitamo one, koji su nezadovoljni s ovim nazivom: što žele, da se mjesto njega prihvati, čuli bismo nazore, koji se silno jedan drugome protive. Kažu li Hrvati, da je taj jezik hrvatski, nastaje strašna graja među Srbima, da je srpski. I obratno" (Jagić, *Isto*).

23) "U znanosti se kombinira, pa ja tako činim, te se veli: srpskohrvatski. Nu ni tim nije spor svršen. Kad sam ja tako na sveučilištu svoja predavanja oglasio, neko je izbrisao sa prvog mjesta riječi 'srpski' i napisao 'hrvatski' a zatim 'srpski' (Jagić, *Isto*).

24) "U takvim prilikama smatram za sasvim opravdano, što se mudra uprava zemlje služi izrazom, koji odgovara nazivu zemlje, pa ga nikako nije izmislila Nj. preuzvišenost, već se u 17. i 18. vijeku upotrebljavao" (Jagić, *Isto*).

25) I dodaje, kao zaključak: "Meni je to ujedno najjasniji dokaz, da tu nema zle nakane pa dokle smo u tom pogledu u neprilici - a to je u savezu sa našim kulturnim razvitkom, jer naši ljudi nemaju osobite državotvorne sposobnosti - i dokle se ne složimo, moram izjaviti, ne bojeći se nikakva prigovora i ne želeći ugađati Njeg. preuzvišenosti, koja zna, da ljubim samo istinu, da potpuno pravo radi, što da prepriječiti raspru, službeno svuda upotrebljuje na nuždu ovaj izraz. Ovo je moje mnijenje" (Jagić, *Isto*).

26) A ta politička pozadina vidljiva je u uvodnoj napomeni Redakcije, datoj prije Jagićevoga teksta, u kojoj, između ostalog, stoji ovo: "A zašto zajednički financijalni ministar odabire baš naziv "bosanski" Da zapriječi spor između jednih, koji su Hrvati, i drugih, koji su Srbi, spor, koji je započeo u Hrvatskoj i Srbiji, te se prenio i na tlo naše domovine. A nama u ovim prilikama ne bi ništa moglo toliko škoditi, koliko ovako beskoristan spor, od kojega bi samo neko treći imao koristi. To je ministar htio pripriječiti, jer on nastoji svim silama, da nas kulturno i materijalno podigne, te da učvrsti u nas blagostanje" (Jagić, *Isto*).

Zaključak

Kallayevi stvarni ciljevi, naravno, nisu bili da bosanskohercegovačku sredinu kao cjelinu "kulturno i materijalno podigne", kako to stoji u *Bošnjaku* (v. nap. 26.), zbog nje same, već se tu prije svega radilo o političkim interesima. U tom kontekstu naziv *bosanski jezik* u Kallayevom periodu bio je izmanipuliran. Takva nominacija, međutim, u historiji standardnog jezika u Bosni i Hercegovini ne može se sagledavati samo u sklopu Kallayeve politike. To pitanje je kompleksnije naravi, naročito iz aspekta glavnih tokova standardizacionih procesa u Bosni i Hercegovini i unutar srpskohrvatskog jezika kao cjeline. Mada je u biti formalne terminološke prirode, ono u našim prilikama odražava dublje i čvršće historijske korijene jezičke evolucije vezane ne samo za kulturu Bošnjaka već i za standardnojezičke procese unutar srpskohrvatskog jezika. Jer pitanje *bosanskog jezika* odslikano kroz prizmu Kalayevoga perioda u Bosni i Hercegovini sâmo je historijski fragment jedne kompleksnije kulturno historijski naslijeđene pojave, koja je u jednom periodu austrougarske vladavine iskorišćena u političke svrhe. Stoga nju valja studioznije, cjelovitije i objektivnije sagledati u historiji standardnojezičkih procesa na prijelazu iz XIX u XX vijek.